

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	24
'Aho	Pulelulu 14 Siulai, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu'i'onetoa

'Eiki Tokoni Palēmia & 'Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e

Tevita Lavemaau

Tānaki Pa'anga Hu Mai

'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Poasi Mataele Tei

Ma'u'anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

'Akosita Lavulavu

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Minisitā Ngoue & Toutai

Lord Nuku

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi

'Amelia Tu'ipulotu

'Eiki Minisitā Mo'ui

Tatafu Moeaki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki & Fakalalakala Faka'ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'i'āfītu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa'otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Taelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani 'Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava'u

Dr. Saia Ma'u Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 24/2021 FAKATAHA 'A
E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho: Pulelulu 14 'o
Siulai, 2021*

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		NGAAHI LIPOOTI KOMITI:
	4.1	Lipooti Fika 2/2021: Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita (<i>Fekau'aki mo e Tohi Mahina Ngāue 'a e Fale Alea ki he 2021</i>)
	4.2	Lipooti Fika 2/2021: Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea (<i>Fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3/2021</i>)
Fika 05		NGAAHI FAKAMATALA FAKATA'U:
	5.1	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ako mo e Ako Ngaue 2018
	5.2	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ako mo e Ako Ngaue 2019/2020
Fika 06		KOMITI KAKATO:
	6.1	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Vava'u 14
	6.2	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Tongatapu 5
	6.3	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Tongatapu 6
Fika 07		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea 'o Tonga	6
Ui e kau Memipa	6
Me'a 'Eiki Tokoni Sea 'a e Fale Alea	6
Lipooti Fika 2 mei he Komiti tu'uma'u ki he 'Asenita	7
Paloti ki he Lipooti mei he Komiti 'Asenita ki he ngaahi fakataha 'a e Fale Alea	8
Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea	8
Fakama'ala'ala Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ki he Tohi Tangi Fika 3 2021	9
Ngaahi fokotu'u mei he Komiti fekau'aki mo e Tohi Tangi	10
Kole ke fakatokanga'i eni na'a iku ke nau faitu'utu'uni pea fepaki mo e tu'utu'uni 'oku 'omai ke ngāue'aki 'e he pule'anga	11
Fokotu'u 'e Tongatapu 7 ke fakahoko ha tu'utu'uni 'a e Fale ki he Tohi Tangi pea tuku atu ki he Pule'anga ke fakahoko	12
Fale'i Minisita Lao 'oku totonu pē ke lava solova lelei pē 'a e Tohi Tangi.....	12
Lau 'o e Tohi Tangi Fika 3/2021.....	13
Tali 'a e Minisita Fonua Le'ole'o ki he Tohi Tangi	15
Paloti ke tuku atu 'a e Tangi ki he 'Eiki Minisita Fonua Le'ole'o	18
Me'a Sea 'a e Komiti Kakato	19
Me'a 'Eiki Minisita Ako fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 2018, 2019/2020.....	19
Peseti 67 kau ngāue Potungaue Ako ko e kakai fefine.....	20
Fiema'u ke 'ilo pe 'oku 'i ai ha founga ngaue 'e lava ke 'ilo'i ai e ngāue hala'aki pa'anga tokoni.....	23
'Osi maau e founga ngāue ki ai he kuo pau ke tomu'a 'atita'i.	24
'Ikai hā he lipooti 'a e 'Atita pe na'e 'i ai ha ngāue kākā (<i>fraud</i>)......	25
Fiema'u ke fakatokanga'i e commitment 'a e Pule'anga mo e Fale Alea ki he Potungaue Ako	25
Tokanga Ha'apai 12 ki he Ngāue mahu'inga 'oku fakahoko 'e he faiako.....	32
Tokanga ki he tu'unga fakamōlale 'a e kau faiako.....	33
Tokanga Tongatapu 1 ki he mahu'inga 'o e taukei 'o e kau faiako	39
Tokanga Minisita Ako ki he mahu'inga ko ia 'a e kau faiako	42
Sikolasipi ki he kau faiako	42
Me'a 'a e Minisita Ako fekau'aki mo e Tonga Side School.....	45
Paloti he Komiti Kakato ki he Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Ako 2018, 2019/2020 ...	46
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 5.....	46
Paloti ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 5	47
Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 6.....	47

Lipooti ki he pōako ‘a Tongatapu 6	52
Ola e sivi ‘a e fanau mei Tongatapu 6	52
Ngaahi fiema’u mei Tongatapu 6	53
Paloti ‘a e Komiti Kakato ki he Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 6	55
Lipooti ‘A’ahi Vava’u 14.....	55
Tokanga ki he polisi fakakolo mo e maama sola.....	57
Ngaahi fiema’u tangikē vai.....	57
Faka’amu ke hokohoko atu ‘a e ngaahi tokoni houa palau	58
Fiema’u ha vaka lafalafa ke fetuku e ngaahi uta ki he ngaahi motu.....	58
Faka’amu ke tokangaekina ‘e he MIA ‘a e ngaahi palopalema fakasōsiale ‘a e kau ngāue toli fua’i’akau.....	58
Fiema’u vaka ki hono tokanga’i honau ngaahi sone.....	58
Tokanga ki he pa’anga tokoni Faka-Fale Alea ‘a e kau Nopele	59
Pālotti ki he Lipooti ‘A’ahi Vava’u 14.....	59
Lipooti ki Fale Alea ‘a e ngaahi ngāue na’e fakapaasi ‘e he Komiti Kakato.....	60
Pālotti ‘i Fale Alea ‘a e ngaahi ngāue na’e fakapaasi ‘i he Komiti Kakato.....	60
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea ki he liliu e kau Memipa he ngaahi Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea .	60
Paloti ki he ngaahi liliu e kau Memipa he ngaahi Komiti Tu’uma’u ‘a e Fale Alea.....	62
Kelesi.....	63

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Pulelulu 14 Siulai, 2021

Taimi: 1000-1005

Sātinī Le'o: Me'a mai 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea (*Lord Tu'iha'angana*).

'Eiki Tokoni Sea: Kātaki hua mai e Lotu 'a e 'Eiki.

(*Ne hiva'i e Lotu 'a e 'Eiki 'e he Hou'eiki Mēmipa kotoa 'o e Fale Alea*)

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. Kalake kataki kae ui e Fale.

Ui e kau Memipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmīa mo e Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu moe Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afió, pea tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'atā ke fakahoko hono ui 'o e Falé ki he 'ahó ni, 'aho Pulelulu 14 Siulai, 2021. 'Eiki Sea 'o e Fale Alea...

<008>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tēpile: 'Eiki Tokoni Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Palēmīa, 'Eiki Tokoni Palēmīa, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni mo e Vao'akau mo e Toutai, 'Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tamate Afi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki mo e Fakalalakala Faka'ekonōmika, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, Siaso Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Sione Vuna Fā'otusia, Semisi Taelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma'u Piukala.

'Eiki Sea kole ke u toe fakaongo mu'a. 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, 'Eiki Nōpele Fusitu'a. Sea ngata'anga ē tali ui. Ko e poaki 'oku ma'u heni ko e poaki mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, poaki mo e 'Eiki Minisitā Pa'angá, poaki tōmui e 'Eiki Minisitā Ako pehē ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Kei hoko atu e poaki 'a 'Eiki Nōpele Vaha'i pea 'oku poaki mai mo Losaline Ma'asi. Ko e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali honau uí 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a tōmui mai pē. Mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Tokoni Sea 'a e Fale Alea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Kalake. Tapu mo e 'Afió 'a e 'Otua 'i hotau lotolotongá, tapu ki he Hau 'o e Fonua, Tupou VI ko e Tu'i 'o e 'Otu Tongá. Tapu ki he Ta'ahine Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'amoheofo ke aofaki mu'a e fakatapu ki he tu'unga kotoa pē 'oku fa'a fakatapua hūfanga atu he tala malu 'o e fonua kae 'atā ke fakahoko e ngāue 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he 'aho ko eni hono 14 'o Siulai 2021. Tau fakafeta'i kotoa pē 'oku kei laumālie e 'Eiki Palēmīa kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, laumālie e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea

laumālie e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai me'a mai ke kamata e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he 'aho ni.

Lipooti Fika 2 mei he Komiti tu'uma'u ki he 'Asenita

Mou mea'i pē 'etau 'asenita Hou'eiki tau hoko atu ki he 4, 4.1 kole ki he Kalake ke lau mai Lipooti 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita.

<009>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Tokoni Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa Kakato e Falé kae 'atā ke fakahoko hono lau e

Lipooti Fika 2 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenitá.

'Aho 13 Siulai, 2021

Ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga,

Fekau'aki: Lipooti Fika 02/2021 Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

'Oku ou faka'apa'apa mo fakahoko atu 'a e Lipooti Fika 2/2021 'a e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenitá.

'Oku 'oatu ai 'a e ola 'o e ngāue e komiti 'a ia ko hono fokotu'utu'u 'o e ngaahi 'aho fakataha 'a e Fale Aleá ki he ta'u 2021 'o fakatatau ki hono tala fatongia 'i he Tu'utu'uni 179(1) 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea 'o Tongá.

'Oku fakahū fakataha atu 'a e lipooti ni mo e Tohi Māhina Ngāue Fakaangaanga 'a e Fale Aleá ki he Ta'u 2021.

Faka'apa'apa atu,

(Fakamo'oni ki ai)

Lord Fakafanua

'Eiki Sea e Komiti Tu'uma'u ki he 'Asenita

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e tohi ia mei he Sea e Komiti 'Asenitá kae hangē pē 'oku mou me'á ki ai ko e 'oatu pe eni e ngaahi fokotu'utu'u e Komiti 'Asenitá ki he ngāue e Fale Aleá ki he 'etau hokohoko atu ko eni 'o a'u ki he 'aho kuo fakaangaanga ke tāpuni ai e Fale Aleá. 'A ia ko e, hangē pē ko ena 'oku mou me'a hifó ko e tau ngāue atu pē eni he uiké ni 'o a'u ki 'apongipongi. 'Uhingá he ko e faka'osi'osi pe eni 'etau 'asenita ko eni 'oku lolotonga fai ki ai e feme'a'akí 'a eni ko ē 'i he 'etau 'asenitá. Ko 'ene lava pē ia 'i he 'aho ni pe ko 'apongipongi te tau toloi leva e Fale Aleá toki hū mai 'i he 'aho 02 'o 'Akosí. Ko e 'uhingá pē he 'oku kei 'i ai e ngaahi ngāue 'oku fakatātā pē 'oku 'i ai e ngaahi lao 'oku 'i he Komiti Laó 'a ia 'oku 'amanaki ke fai e fepōtalanóa'aki mo e kakaí.

Pea 'oku 'i ai pē foki mo e ngaahi lao 'a e Pule'angá 'oku 'amanaki ke fakakakato mai pea mo 'etau ngaahi ngāue kotoa pē, 'e fakama'opo'opo ia 'i he meimei uike 2 ko eni hili 'aho ni pe ko 'apongipongi pea te tau foki mai leva 'i 'aho 2 'Akosí, Mōnite 'aho 2 'Akosí 'osi tēpile atu

ko ená. Ko e hā e ngaahi ngāue ko iá ‘e mei lele ia he fo’i uike ‘e 4 ko ena ko ē ‘i ‘Aokosí. Ko e fakafuofua pe ia ‘o kapau ‘e lava pe ai kimu’a ai pe ko e lava kakato he uike ‘e 4 ko ená pea te tau toki, pea te tau toki tāpuni pē ‘i he ‘aho ko e, ko e ‘aho ena ‘oku fokotu’u mai ke tāpuni ai e Fale Aleá ko e ‘aho 16 ‘o Sepitemá. ‘A ia ko e, ka ‘i ai ha ngaahi ngāue ‘e kei toe ‘oku kei fakaava pē ngaahi fo’i vaha’ataimi ko iá mei ‘Akosi ki Sepitemá ki he ‘aho 16 ka toe ‘i ai ha ngaahi ngāue ‘e lava pē ‘o fakakakato ka ko e ‘aho 16 ko e anga ia ko ē fakafuofua ko ē ke tu’u mo e lau e ngaahi uike ki he ‘aho filí fakatatau ki he laó. Pea ko ia ai ‘e, ‘a e ‘asenita ko ená Hou’eiki.

Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane toe me’a ki ai pea kapau ‘oku ‘ikai pea tau pāloti ke tali. Fokotu’u ē pea poupou. Ko u tui kuo ‘osi ma’ala’ala atu pē Hou’eiki ke mou polokalama ki ai homou polokalama. Hili pe eni ‘aho ni pe ko ‘apongipongi lava ‘etau ‘asenita ko ē te tau mālōlō leva ai kae fakakakato mai e ‘ū ngāue ko eni ‘oku ‘i he ngaahi komiti mo e ngaahi tafa’aki kotoa pē. ‘Aho 02 ‘Akosi tau foki mai ko u tui kuo ‘osi seti atu e ‘ū ‘asenita ko iá ko ‘etau ngāue pē ki ai hangē pe ko ena na’a ku ‘osi lave ki ai, pea ka toki fakaava pē ‘ū ‘aho ko ē ‘i Sepitema ka ‘i ai ha ngaahi me’a ‘e toe fiema’u pea toki hili ko iá, ko e ‘aho 16 ‘o Sepitemá ko e tāpuni ia ‘a e Fale Alea ‘o Tonga ka mou me’a atu ‘o teuteu ki he fili Fale Alea ‘i Nōvema.

Ko ia ‘oku loto ke tali e ‘asenita ko ena ‘oku fokotu’u mai mei he Komiti ‘Asenitá, kātaki fakahā’aki ‘a e hiki hono nima.

Paloti ki he Lipooti mei he Komiti ‘Asenita ki he ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala...

<002>

Taimi: 1015-1020

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki toko hongofulu ma ono (16).

‘Eiki Tokoni Sea: Ko koe ‘oku ‘ikai te ke loto ki ai kātaki ‘o fakahā ‘aki ‘a e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, tali ia, ko ‘etau ‘asenita ia Hou’eiki ki he ‘etau fononga atu ko eni ki he ‘aho tapuni ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. 4.2 kātaki ‘o lau mai ‘a e Lipooti Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea. Fekau’aki mo e Tohi Tangi ko eni fika 3 ‘o e 2021.

Lipooti Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea

Kalake Tēpile: (lau)

‘Aho 12 Siulai, 2021

Lord Fakafanua,

‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Re: Lipooti Fika 2/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea.

‘Oku fakahū atu ki he Feitu’una ‘a e Lipooti Fika 2/2021 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea ke me’a ki ai ‘a e Feitu’una mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

‘Oku fekau’aki ‘a e lipooti ko eni mo e Tohi Tangi fika 3/2021 ‘a ia na’e tuku mai mei he Feitu’una ki he komiti ‘i he ‘aho 7 ‘o Siulai 2021.

Faka’apa’apa atu,

(Fakamo’oni ki ai)

Lord Tu’i’āfitu,

Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō, me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ke fakama’ala’ala mai pē.

Fakama’ala’ala Sea Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea ki he Tohi Tangi Fika 3 2021

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’una Sea, fakafeta’i ki he ‘Otua ‘a e fakalaumālie lelei ‘a e Feitu’una pehē ki he ‘Eiki Palēmia, pehē ki he Hou’eiki ho Fale ‘Eiki ni, kae ‘atā ke fakakakato ‘a e fatongia ‘o e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘o e Monū’ia ‘o e Fale Alea.

Ko e Tohi Tangi Fika 3/2021, Sea ‘oku fakahoko atu ‘i he lipooti ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Komiti Tu’uma’u, fekau’aki pea mo e Tohi Tangi Fika 3/2021. Sea na’e fakahū mai ‘a e Tohi Tangi ni Sea ‘e he Fakafofonga Hon. Semisi Fakahau ko e Fakafofonga Kakai ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu Fika 8, fekau’aki ‘a e Tohi Tangi ni mo e ta’efiemālie ‘i hono ‘aā’i mo hono ta’ofi mo fakafaingata’a’ia’i hono ngāue’aki ‘a e matātahi fakatokelau ‘o e matātahi Matangi Mālie ‘i Vainī ‘i he hala ko ia ‘i he ‘āfaki fakatokelau ‘i he tafa’aki fakatonga ‘o Longoteme.

Ko e ‘uhinga ‘o e fokotu’u ‘o e Tohi Tangi, ke fakafaingamālie ange mu’a ‘a e feitu’u ni ki he kau toutai, pea ke tau mai ki ai honau ngaahi vaka toutai ‘aki hono to’o ‘a e ngaahi ‘ā piliki mo e uaea kuo ‘osi fokotu’u.

Ko hono ua, ke fakapapau’i ko e ‘elia eni ‘o e Pule’anga ‘a ia ‘oku ‘atā ke ngāue’aki ‘e he kakai toutai ‘o e fonua, fakatatau pē puipuitu’a ‘o e Tohi Tangi ni Sea, na’e fakahū mai e Tohi Tangi ni fika 3/2021 ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2021 ‘e he Fakafofonga ‘o e Kakai Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 8.

Na’e tuku mai leva ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he komiti he ‘aho 7 ‘o Siulai 2021 ke fakahoko ha ngāue ki he Tohi Tangi ni ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni, Tohi Tu’utu’uni ho Fale Sea, ‘a ia ko e Tu’utu’uni 176, kupu (b) kupu (i) fakaloma ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni mo e fakataha ‘o e Fale Alea ho Fale.

Sea ko e ola leva 'o e ngāue 'a e komiti ki he Tohi Tangi ni fika 3/2021, 'i he fakataha fika 5 'o e 'aho 12 'o Siulai, 2021. Na'e fakahoko ai 'a e fakataha 'a e komiti fekau'aki mo e Tohi Tangi ni mo e kaveinga ke tokanga ki ai 'a e komiti mo e tu'utu'uni 'o makatu'unga ia 'i he kupu 109 'o e Konisitūtone, na'e fakatokanga'i ai 'e he komiti 'a e kupu 109 'o e Konisitūtone 'a ia 'oku pehē ni hono hiki.

Ko e matātahi kotoa pē 'a e Pule'anga ni 'oku 'i he Tu'i, lau mei he hu'a mai 'a e tahi 'i he mita 'e 15.24 ka 'e ngofua ki he Pule'anga ke lisi ha konga matātahi koe'uhi ke tu'u ai ha falekoloa pē ko ha sete, fakatau'anga 'i hono fakatonga, ko e pae maka, pē 'i he Minisitā Fonua 'a hono lisi 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

Sea na'e tui 'a e komiti 'oku mahu'inga ke tuku ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o 'o e Fonua, Savea mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula...

<005>

Taimi: 1020-1025

Lord Tu'i'āfitu: ...ke fai ha'ane me'a ki ai mo vakai tu'unga ia ngaahi konga matātahi 'o makatu'unga he tohi tangi ni. 'Oku 'i ai ai mo e ngaahi fakatokanga'i ko eni 'oku lisi atu ki he Pule'anga 'oku hā he Kupu 109 Tu'utu'uni 'a e Komiti 'i he fakataha fika 5 'aho 12 'o Siulai 2021 'i he vakai 'a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 3/2021 'i he fakataha ki he Tohi Tu'utu'uni ko e aofangatuku leva eni na'e pehe ni 'o fakataha ki he Tohi Tu'utu'uni ho Fale Sea Kupu 123 Kupu 2 (a) fakataha ki he faka'uhinga 'oku ngāue'aki mai he komiti he tu'utu'uni 123. Ko e fakalea ko ia 'oku felāve'i ia mo e ngāue 'a e Fale Alea 'oku 'uhinga pē 'oku ma'u nai he Fale Alea 'a e mafai fakalao ke foaki ki he tohi tangi 'oku kole mai 'e he tohi tangi pea ko hono ngaahi fakaikiiki pē ena 'i he tēpile, 'i lalo he peesi 3. Ko e fakama'opo'opo 'a e komiti Sea fakanounou e taimi e fatongia e motu'a ni 'o lipooti ki he Feitu'una.

Ngaahi fokotu'u mei he Komiti fekau'aki mo e Tohi Tangi

Ko e fakama'opo'opo e ngaahi fokotu'u kuo kakato 'a e ngāue 'a e komiti ki he Tohi Tangi Fika 3/2021. Ko e aofangatuku 'a e komiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Alea ke foaki mo fakahoko 'a e tangi 'oku fai mai ka koe'uhí ko e totonu faka-Konisitūtone 'a e kakai 'o e fonua ke fai mai ha'anau tangi. Ne tu'utu'uni ai 'a e komiti ke fakahoko pē 'o hangē ko ia kuo 'osi fai he komiti ki he ngaahi tohi tangi natula tatau 'i he kuohili 'a ia ko hono fokotu'u atu e ngaahi fakatokanga'i 'e he Fale pea tukuatu ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai.

Ko ia 'oku fokotu'u atu ki he Feitu'una Sea 'a e lipooti ni ke tali 'a e lipooti Fika 2/2021 'a e Komiti Tu'uma'u 'a e Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea pea ke lau 'a e Tohi Tangi Fika 3/2021 ho Fale Alea pea ke fokotu'u ki he Fale Alea ke fakatokanga'i 'a e tohi tangi 'e tuku atu ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai, mālō 'aupito Sea fokotu'u atu.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Sea 'o e Komiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea ngāue fakahoko fekau'aki mo e tohi tangi ko eni. Hou'eiki 'uluaki pē tau pālōti he fokotu'u ko eni 'oku fokotu'u mai he tolu ko ena 'oku fokotu'u mai he komiti pea ka tali ia pea toki lau e tohi tangi pea hangē pē ko ena ko e ngaahi fokotu'u pea tau toki aofangatuku.

Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'oku 'omai he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Monū'ia Fale Alea ki he Ngaahi Totonu fekau'aki mo e Tohi Tangi Fika 3/2021 kātaki fakahā'aki e hiki hono nima.

Kole ke fakatokanga'i eni na'a iku ke nau faitu'utu'uni pea fepaki mo e tu'utu'uni 'oku 'omai ke ngāue'aki 'e he pule'anga

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē mu'a pē 'e lava 'o fai atu ha ki'i fakahoha'a. Koe'uhí kae toki koe'uhí ko e ngaahi fokotu'u ko eni 'Eiki Sea.

'Eiki Sea tapu pea mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e tokanga ki he fokotu'u ko eni ko ē 'oku 'omai mei he komiti ke fakatokanga'i e tohi tangi ko eni 'Eiki Sea koe'uhí ke fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'anga. 'Eiki Sea ko 'eku kole pē koe'uhí 'oku 'i ai 'a e fakatonulea ki he kekeleke ko eni 'o Tonga ni 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai 'o fekau'aki pea mo e me'a ko eni ko ē ko e Lao ki he Ano pē ko e *Internal Water*. Ko e fakatonu lea ko ē ki ai ko ē 'oku 'omai ko eni ko ē mei he *UN* ko e *Internal Water* ko e kekeleke pē ia. Ka ko e 'uhinga ko ē 'oku 'oatu ai ko ē 'a e 'uhinga e fakahoha'a atu kapau leva 'oku lau e feitu'u ko eni ko e kekeleke fakalotofonua 'a ia leva 'oku 'i ai pē mafai ia ke vahe atu pē ko hono fakangatangata 'a e ngaahi kekeleke ko ē 'o e ma'u tofi'a kapau ko e fakatonulea ia ko e tui ko e me'a ko eni 'oku mea'i ia he Fakafofonga ko eni ko ē Minisitā Lao kuohili, ko u tui na'e fai e ngāue ki he *Internal Water* ke lau ia ko e kekeleke pea ko e 'uhinga ia ko ē 'oku ou tui ko e tohi tangi ko eni 'oku hala loto'api ia he ngāue ko ia ke fakapapau'i 'a e ngaahi ngatangata'anga ko ē 'o e *Internal Water* ki he *boundary* ko ē hangē *boundary* ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a Matangimālie 'o tataua ia kātoa pea mo Fanga'uta 'oku lolotonga fai e ngāue ki ai. Ka ko e 'uhinga pē ia e fakahoha'a atu na'a tau faitu'utu'uni ki he fa'ahinga fakatonulea na'a 'iloange 'oku tau faitu'utu'uni heni 'o fepaki...

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Polisi: ...mo e ngaahi tu'utu'uni 'oku 'omai ke ngāue ki ai e Pule'angá lolotonga ni Sea, ko e me'a pē ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a, koe'uhí ke fakapapau'i e tu'unga ko ia, pē 'e kole ke 'omai ha fale'i fakalao 'o fekau'aki pea mo e ngāue ko eni 'Eiki Sea mo e tohi tangi ko eni. Ko e fakahoha'a pē ia.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Polisi ko u tui ko e me'a mahu'inga ena 'oku ke me'a mai ki ai. Pea na'e 'osi fakatokanga'i lelei pē ia 'e he Komiti, Komiti Tu'uma'u 'i hono alea'i, pea ko ena 'oku mahino pē ia 'i he tu'utu'uni ko eni 'a e Komiti, 'a ia ne toki lau e tohi tangi pea lau e tali ko ia 'a e ki'i tēpile ko ia, ke mahino pē. Mahino pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi mafai pehé ni. Pea hangē pē ko e ngaahi tohi tangi ko ena ko e tohi tangi kimu'a na'e 'osi lau, kuo 'omai foki 'a e si'i tangi 'a e kakaí ko e ngaahi me'a 'oku nau tokanga ki ai. Pea 'oku 'osi mahino pē ki he Komiti 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Alea ia, pea 'oku tuku atu pē ko e 'uhinga pē ia 'o e fa'ahinga fakalea ko eni ko e fakatokanga'i pē ia, 'o tuku atu ki he Pule'anga he kuo 'osi mahino pē ko eni 'oku mahino pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga mafai pehé hangē ko e me'a ko ena. Ka ko e 'uhinga pehé pē hangē ko e tohi tangi na'e lau kimu'a, 'oku si'i fakaa'u mai pē 'e he Komiti ke 'omai pē 'o lau heni, ke si'i a'u mai e le'o e kakai 'o e fonua, pea 'oku 'osi fakamahino atu pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha fa'ahinga mafai pehé. Ka ko e fakatokanga'i pē 'o tuku atu ki he Pule'anga, ke nau toki feme'a'aki pē ki ai, na'a 'i ai ha fa'ahinga me'a 'e ala tokoni ki he tangi ko eni. Me'a mai Tongatapu 7.

Fokotu’u ‘e Tongatapu 7 ke fakahoko ha tu’utu’uni ‘a e Fale ki he Tohi Tangi pea tuku atu ki he Pule’anga ke fakahoko

Sione Vuna Fa’otusia: Mālō Sea. Ko u kole ki he Falé ke mou tokanga'i ange, ko e mafai ko eni 'oku 'omai ki he Falé 'e he kupu 51 Hou'eiki na'e 'ikai ke 'i 'aneafi ia. Ko e *Executive power* mou tokanga'i ange ia, kuo fakafoki mai ia ki heni. Ko e tangi kātoa ko eni, ko e tangi eni e *Executive power* na'e 'ikai ke 'i he Falé ia. Ko ia ko u kole atu ko e toe teke ki fē. Kātaki e ngaahi Komiti, taimi ke mou feme'a'aki aí ko e fakafoki mai eni 'a e *Executive power*. Ko e kole mai eni kia tautolu. Ko e hā leva 'a e me'a te tau fai? 'Oku 'ikai ke pehē ia ke tau alanoa ai, ko e mafai eni ia na'e toki 'omai, *vested ia*, Pule'anga Kapineti pea 'oku taliui mai ki he Falé ni. Ko e 'u *Executive concern* ko ena, Hou'eiki, ngaahi Komiti ko ena ko ē 'oku mou hanga 'o alea'i, mou toe me'a lelei ki ai, fai homou fatongia, he kuo foki mai kia tautolu. Me'a mahu'inga eni ia, pea ki he Falé ka 'oku fiema'u ke *effective*, fai ha *new resolution* ke tau toe tu'utu'uni atu ki he Pule'anga ke fakahoko eni.

Ko ia 'oku ou kole atu, 'oku 'ikai ke 'i ai ha tohi tangi ia heni, mama'o meia tautolu. Ko 'enau kole mai eni, tautolu eni 'oku 'i ai 'a e mafai, ke tau fakakaukau'i. Mou tokanga'i ia na'e 'ikai ke 'i he Falé 'a e fo'i mafai ia ko ia, ko eni kuo fakafoki mai. Ko ia ko u kole atu ngaahi Komiti, taimi te mou sio ai he tohi tangi, fakakaukau'i lelei, ko tautolu eni 'oku tau nofo, kātoa kau Minisitā ē, Hou'eiki, kau Fakafofonga, ko e fakapotopoto ia 'o e fo'i mafai ko eni kuo 'omai 'e he kupu 51 *Executive power collectively* ki he Fale Alea. Ko ia ko u kole atu 'oua 'e toe teke, fai ha tu'utu'uni, tala ki he Pule'anga ke fakahoko. Mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito Fakafofonga Tongatapu 7, ko u tui kuo ma'ala'ala lelei pē lipooti ko ena 'a e Komiti, fakahoko ia fakatatau ki he Tu'utu'uni mo e Lao 'o e Konisitūtone na'e 'osi 'omai pē ko ē. Pea hangē pē ko e Komiti, 'oku 'osi 'i ai pē kau Fakafofonga mei he ngaahi tēpile, pea 'oku ou tui 'oku 'osi fai pē femahino'aki 'i loto he Komiti hangē pē ko ia na'e 'omai hē. Ko u tui kapau 'e lau e tohi tangi, pea vakai'i e Komiti mo 'enau tali, pea na'e 'osi 'i ai pē femahino'aki ke toki 'omai ki he Minisitā Fonua Le'ole'o 'a e tali ke tau fou pē 'i he ngaahi me'a 'i he lao mo e Konisitūtone 'o Tonga, pea 'oku ou tui 'e mahino ange Hou'eiki, ka hoko atu hono lau pea 'omai e tali 'a e Komiti pea 'omai e tali 'a e 'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o, Minisitā Lao.

<008>

Taimi: 1030-1035

Fale'i Minisita Lao 'oku totonu pē ke lava solova lelei pē 'a e Tohi Tangi

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Fale Alea. 'Eiki Sea ko u, tapu pē mo e Feitu'una 'oku ou tui pē 'oku, 'oku tonu pē 'a e fakakaukau ko ē 'oku 'omai 'i he tali e komiti ka ko e fakalea pē Sea kapau na'e ki'i fakalea ange 'e taha. 'Oku 'ikai ke tu'utu'uni 'oku 'ikai ai ha mafai, tuku mai pē 'oku 'i ai pē mafai 'o e Falé tatau pē mo e, fakatatau ki he laó. 'I he'ene tu'u ko ē he taimi ni kapau 'oku 'i ai ha feitu'u kuo *reclaim* 'e taha, ko e tofi'a ia 'o e Pule'anga. Pea 'oku pau leva ke te kole lisi kita ki ai. Pea kapau kuo kole lisi 'a e kau me'a ko eni mahino leva ko honau kongia ia 'o nautolu kuo tali 'e he Pule'anga. Pea ko e me'a leva ko ē 'e fai ko 'etau fakakaukau' i pē fakamahino ki he ni'ihi ko ē he Tohi Tangi ko e hā e 'ū founa ko ē 'oku 'i he, mo e mafai 'oku 'i he Pule'anga fakatatau ki he laó. Ka ko u tui pē 'oku tonu pē ke ko e fakalea pē 'o e 'o e lipooti ke ki'i fakapotopoto ange ko u tui pē 'e lava pē 'Eiki Sea pea hangē ko ē ko 'eku lave ko 'ene *reclaim* pē ha kongia ki tahi, kongia leva ia 'o e Pule'anga, ko e fakatātā ki ai ko e 'elia ko ē 'i tahi 'a eni

‘o matātahi ‘o Nuku’alofa ‘oku ‘i he malumalu ia ‘o e Poate Taulanga ka ko e kongā ko ē ‘oku ‘i ai e Uafu Taufā’ahau na’e toki tanu ia. ‘Oku ‘i he Pule’anga leva ia ‘oku ‘ikai ko e uafu taulangā, Poate Taulanga ‘oku nau ngata nautolu he tafa’aki ko ē ngata’anga ko ē ‘o e tahí. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku hoko ‘Eiki Sea pea ko u tui totonu pē ke lava pē ‘o solova lelei pē. Mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Lao. Ko e me’a ia ko ē nau kole atú ke lau mu’a e Tohi Tangí pea lau mo e talí ‘a e komití pea mo e me’a mai e ‘Eiki Minisitā Le’ole’o Fonua he ‘oku mou me’a mai moutolu ia he me’a kehe ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ke tau ‘alu atu ‘o to’o ha totonu ha taha na’a ne *reclaim* pē ko e hā ko ena na’a ke me’a mai ko e ‘uhinga eni ia ‘oku ‘i ai na’e tofi pea ‘oku ngata ‘a e me’a ia ko eni ko ē ‘a e ‘api ko eni na’e, ‘oku fakalaó ka nau toe hoko atu nautolu ki he ki’i kongā ko eni ‘oku fa’a hake mai ai ‘a e mātu’a kae tuku mu’a ke lau ‘a e Tohi Tangi ke mahino, me’a mai ‘e ‘a e, lau mu’a Kalake e Tohi Tangi.

Lord Tu’i’afitu: Sea fakamolemole pē, kimu’a pea lau e lipootí lave’i pē he Feitu’uni ‘oku...ho Fale ni ‘a e ngaahi ‘uhinga fakafu’ituitui ka ko e ngaahi *procedure* pē ia mo e tu’utu’uni ho Falé pea ‘oku hā pē ia ‘i ho’o Tohi Tu’utu’uni ‘o e fakahū ha Tohi Tangi 123 he Kupu 123 (1) ‘oku fai kātoa ‘e he komití ‘a hono *screen* fakamo’oni hingoa fakapapau’i ‘oku muimui ki he tu’utu’uni mo e hā, ongoongo lelei mo e fakalea ‘ikai ai ha me’a fakatupu’ita pē tukuhifo ha taha. Pea ko e Kupu 2 leva ‘a eni ‘oku fokotu’u atu ai e lipooti ni ‘a e tau’atāina ‘o e Fale ni mei he ‘uhinga e *Executive* mo e Fakamaau Kelekele he Kupu 109 ‘o e Konisitūtone ‘i he Kupu 2 ‘o e Kupu 123 kuo pau ki he ‘Eiki Sea ke tu’utu’uni ki ha Tohi Tangi Kupu (a) pē ‘oku felāve’i mo e ngāue ‘a e Fale Alea. Ko e ‘uhinga ia e fokotu’u ‘a e komiti ni ke fakatokanga’i ke ‘ave ki he me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Lao Mālōlō ki he fa’unga ‘o e tu’utu’uni ‘a e Kapineta ko e *Executive* pea ‘e toki makatu’unga mei ai ko e tu’utu’uni ko e mafai ia ki he kelekele ‘o e Pule’anga he ‘uhinga ‘o e matātahi ko e Lao ‘o e Kelekele ‘i he ‘uhinga e Fakamaau’anga ‘oku ‘ikai ke kau ai e Fale Alea, leveleva e fakahoha’a.

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō ‘aupito ‘Eiki Nōpele Vava’u kae lau mai Kalake, Tohi Tangi.

<009>

Taimi: 1035-1040

Lau ‘o e Tohi Tangi Fika 3/2021

Kalake Tēpile: Tohi Tangi Fika 03/2021.

Tohi Tangi mei Vainī
18 Sune 2021.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,
NUKU’ALOFA,

Kaveinga: Mau fakahā ‘i he tohi ni ‘a ‘emau loto mamahi koe’uhí ko hono ‘aa’i mo hono ta’ofi mo fakafaingata’ia’i hono ngāue’aki ‘a e matātahi faka-tokelau ‘o e Matātahi Matangi Mālie ‘o Vainī, hala ki Longotemé.

‘Eiki Sea,

Mau faka'apa'apa mo fakahā atu he tohi ni 'a 'emau tangi felāve'i mo e fakafe'ātungia'i lahi 'o e kau mā'u vaka toutai mei honau tau'anga 'i he faka-tokelau 'o e Matātahi Matangi Mālie pea kuo nau 'alu ai ki Malapo mo e ngaahi feitu'u kehé 'o mama'o ange ia mei he feitu'u totonu mo angamaheni fakataha mo e fai'anga toutai maheni 'a e kakai 'o e fonua.

Ngaahi 'uhinga.

Ko e Matātahi faka-tokelau 'o e Matātahi Matangi Mālie 'o Vaini 'oku maheni mo ngāue'aki 'e he kakai ko e tau'anga 'o 'enau ngaahi vaka toutai mo e fai'anga toutai ma'a e kakai ka kuo 'āa'i 'aki 'a e piliki mo e uaea.

Kole pe ko e tangi.

Ke fakafaingamālie'i ange mu'a 'a e feitu'u ni ki he kau toutai pea ke tau mai ki ai honau ngaahi vaka toutai 'aki hano to'o 'a e 'ā piliki mo e uaeá 'a ia kuo 'osi fokotu'ú pea ke fakapapai'i ko e 'elia 'eni 'o e Pule'angá 'a ia 'oku 'atā ke ngāue'aki he kakai toutai 'o e fonua.

Faka'apa'apa lahi atu,

Meiate kimautolu kotoa 'oku fakamo'oni hingoa atu 'i lalo ní.

Fakamo'oni ki ai 'a Kapeli Kosi pea mo e toko 27 kehe 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō, ko e tohi tangi ia, kātaki Kalake 'o lau mai e peesi 3 ē 'a e lau mai pē (*b*) tu'utu'uni e komiti pea mo e tēpile. Konga pē ko iá.

Kalake Tēpile: Peesi 3 mo e lipooti konga *B*.

Tu'utu'uni 'a e komiti ki he Fakataha Fika 5 'aho 12 Siulai 2021.

Hili hono vakai'i 'e he komiti 'a e Tohi Tangi Fika 3/2021 fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni ko 'enau aofangatuku leva 'oku anga pehé ni.

- i. Tu'utu'uni 123(2) konga A. Fakatatau ki he faka'uhinga kuo ngāue'aki mai 'e he komiti ki he Tu'utu'uni 123(2) konga A ko e fakalea ko ia felāve'i mo e ngāue 'a e Fale Aleá 'oku 'uhinga ia pe 'oku mā'u nai 'e he Falé 'a e mafai fakalao ke foaki 'a e tangi 'oku kole mai 'i he tohi tangi. Na'e 'ikai faipau 'a e tohi tangi ki he Tu'utu'uni 123(2) konga A 'o makatu'unga ia 'i he 'ikai ke 'i ai ha mafai 'o e Fale Aleá ke foaki pe fakahoko 'a e ongo tangi 'i he tohi tangi.

Tangi

1. Ke fakafaingamālie'i ange mu'a 'a e feitu'u ni ki he kau toutai pea ke tau mai ki ai honau ngaahi vaka toutai 'aki hano to'o 'a e 'ā piliki mo e uaea kuo 'osi fokotu'ú.

Ko e vakai 'a e komiti.

'Oku mahu'inga ke tuku ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ki he Fonua, Savea mo e ngaahi Koloa Fakaenatulá, 'Eiki Minisitā, *Hon.* Hu'akavameiliku ke ne toumu'a vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i

ai 'a e kongā matātahi 'oku makatu'unga ai 'a e Tohi Tangí pe na'e lisi atu 'e he Pule'angá 'i he ngaahi taumu'a 'oku hā 'i he kupu 109.

Tangi Fika 2.

Ke fakapapau'i ko e 'ēlia 'eni 'o e Pule'angá 'a ia 'oku 'atā ke ngāue'aki 'e he kakai toutai 'o e fonuá.

Vakai 'a e komiti.

'Oku tui foki 'a e komiti 'oku 'ikai ha mafai 'o e Fale Aleá ke ne foaki 'a e tangí ka ko e matapā ki hono solova 'a e tangí 'oku 'i he 'Eiki Minisitā ia.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō, Hou'eiki ko ena ko e tangí ena 'oku mahino 'aupito. Mahino 'aupito mo e tali 'a e komiti pea ko u tui pē ne 'osi vakai'i eni he 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Minisitā Akó mo e Le'ole'o ki he Potungāue Fonuá.

Tali 'a e Minisita Fonua Le'ole'o ki he Tohi Tangi

'Eiki Minisitā Fonua Le'ole'o: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá kae 'oatu pē ha ki'i fakama'ala'ala kae toki fakahoko e ngāue 'a e potungāue. Fekau'aki mo e tangi fika 1 ke fakafaingamālie'í Sea, tuku pē mu'a ke u 'uluaki 'oatu ha tali ki he tangi fika 2 ke, 'a e 'elia ko eni na'e tanú. Fakatatau ki he laó 'i he mahino'i ko eni he potungāue Sea ko 'ene tanu pē ko e kongā ia 'o e, ko e kongā kelekele ko iá 'oku *under* ia 'i he mafai 'o e Potungāue Savea pe ko e Minisitā Fonuá. Ko e 2 fekau'aki ko eni 'a ia ko e 'elia ko ē na'e *reclaim* 'oku ha'u leva ia ko e *groundland* pe ko e hangē ko ē ko 'eku lau ko ē 'anenaí ko e kelekele ia 'oku *under* ia he mafai 'o e Minisitā Kelekelé hangē pē ko ē na'e ...

<002>

Taimi: 1040-1045

'Eiki Minisitā Ako: ... fakama'ala'ala atu he Minisitā Lao. Ko e tangi leva ko ē fika 1 ke fakafaingamālie'i, 'io Sea 'e ngāue leva 'a e potungāue ke fai ha ngāue pea mo kinautolu ko eni 'oku loto mamahi ke fai ha sio ki hono fakafaingamālie'i ange ha feitu'u kia kinautolu ko eni kau toutai ko e 'uhinga ko 'enua ngaahi vaka toutai Sea mālō 'aupito Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia Hou'eiki ko ē kuo, ko e me'a ē 'oku me'a mai'aki he Pule'anga pea mo e tangi 'oku fai pea mo e mafai 'oku tau ngata ai, ko e fakatokanga'i tuku atu pea ko eni te nau fai pē fakahoko e ngāue ki ai ki he me'a ko ē fakapotopoto.

Vuna Fa'otusia: Sea ko e ki'i tānaki atu pē au 'i he lipooti, 'oku tui foki e komiti 'oku 'ikai ke ai ha mafai e Fale ka ko e hā 'etau me'a 'oku fai heni ko e feitu'u eni 'oku fai mai ki ai e tangi to'o ia mo e fakamā 'oku tui e komiti ko hotau mafai eni ka 'oku tau fai tau fetalanoa'aki 'i heni fai ai 'etau fesiofaki ke solova, ko e hā mou sio hifō ki he'etau Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Ako: Sea lava pē ke u tali atu Sea. Ko e 'uhinga 'o e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke tau lava 'o faitu'utu'uni atu hangē ko ē na'e me'a ki ai e Sea 'o e komiti 'oku 'i ai e *separation of power* he'ikai ke tau tu'utu'uni atu e Fale ia ke to'o 'a e 'ā 'ikai ke ai ha'atau mafai ki ai Sea ko e 'uhinga ia ko eni 'o e fakalea ko eni kae fai ha ngāue ke fai ha

pōtalanoa he 'e lava pē 'o solova e palopalema ko eni Sea. Kae 'oua te tau 'ova mei he ngaahi leini 'oku tau lele ai Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

Vuna Fa'otusia: Fakatonutonu pē Sea, 'e 'Eiki Minisitā me'a ko eni 'oku ou lave ki ai na'e te'eki ke 'i heni ia 'oku 'ikai ke tau kolosi 'i hē, ko 'etau fetokoni'aki ia 'omai ki heni feitu'u eni 'oku ōmai e kau Fakafofonga Kakai kau Nōpele 'o fai ai 'etau talanoa pea 'ave ki he ngaahi mafai, ka ko e feitu'u eni, tau 'ave atu 'etau fōkotu'u pē ko 'etau *resolution* ke fai ha ngāue fakapotopoto pē ia 'ikai ke tau faitu'utu'uni atu. Ko 'etau tu'utu'uni ha'atau *resolution* pea pau leva ki he Pule'anga ke feinga'i ke fakahoko kae kei fakahoko pē lao. Ko e Fale eni mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō.

'Eiki Minisitā Ako: Sea kātaki pē he toe tu'u hake ki 'olunga Sea ka 'oku hangē pē ko ē ko ē na u tali atu 'anenai Sea. Ko e faka'amu ia Sea fakatatau ki he tu'utu'uni ko eni 'a e komiti ke 'omai ke fai ha ngāue ki ai na'e 'osi fakahoko atu pē 'a e tui fakalao 'a e potungāue ka fai leva ha tanu ko e ko e kongia ia 'a e *ground* ko e feinga ko eni ke 'ai e *access* te mau ngāue leva ki ai pea mo e potungāue mo kinautolu 'oku nau *involve* heni ke ma'u e faingamālie 'oku toe sai ange kia kinautolu ko eni kau toutai mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā ko u tui pē kuo 'osi mahino pē me'a 'oku fai ki ai e feme'a'aki pea 'oku ou tui pē Tongatapu 7 mahino, faka'apa'apa 'aupito ki ho faka'uHINGA mo e poini 'oku ke 'omai ka 'oku pau pē ke fakahoko 'a e ngāue 'a e komiti 'o fakatatau pehē mai ko ena 'oku 'ikai ke mafai 'a e Fale Alea 'oku tohi ia he Kupu 123. 'Oku 'omai e ngaahi kupu'i lao mo e ...kae 'ikai ke fai'aki pē e faka'uHINGA pau ke tau muimui he, pea ko e feveitokai'aki eni kuo tau 'osi femahino'aki pē ko eni 'e tuku atu ki he Pule'anga pea ko eni 'e vakai'i fakalelei he 'oku si'i faingata'a'ia 'a e mātu'a toutai ko eni pea 'oku ou tui au 'e fai pē ka ko e ngaahi faka'uHINGA ko ia pau pē ke fai e feliuliuaki he'etau tu'utu'uni mo e ngaahi lao, ka 'oku ou tui pē fefaka'apa'apa'aki pē ki he ngaahi faka'uHINGA ka 'oku 'i ai pē hono taimi ke liliu ke mahino 'a 'etau fatongia, ka ko e tu'utu'uni fika 3 'a e komiti tau pālōti pē ai ke tau fakatokanga'i mu'a 'a e tohi tangi pea hangē pē kuo 'osi fai e feme'a'aki fai ki ai 'a e ngāue 'a e Pule'anga ke tuku atu ki he Pule'anga ke fakakakato ha ngāue ki ai ki he si'i tangi 'a e mātu'a ko eni. Ko ia 'oku loto ki ai kātaki 'o fakahā'aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea kole pē mu'a ke u ki'i fakahoha'a kātaki pē. 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a 'Eiki Sea ko e tohi tangi ko eni 'oku hangē 'oku 'ikai ke fakalao 'a e tu'u ko ē ko ē 'a e kongia ko eni ko ē 'oku talamai ko ē ko Matangimālie. 'Oku fakahoko mai he Konisitūtone 'oku 'i ai e mafai 'oku 'i he 'Eiki Minisitā ke fakahoko e ngāue ko eni 'o fakatatau ki he kupu ko ē 'o e Konisitūtone 'oku fakangofua 'e he 'Eiki Minisitā ke ne vahe ha matātahi 'o fakatatau 'o kapau 'oku 'i ai hono tu'utu'uni ko e paemaka pē ko e *jetty* pē ko e pisinisi, ka ko e me'a ko ē ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai, ko 'e ne tu'u ko eni pē na'e fakahoko he 'Eiki Minisitā ...

<007>

Taimi: 1045-1050

'Eiki Minisitā Polisi: ... 'a e fatongia ko ia, kapau na'e fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā 'a e fatongia ko ia 'i hono mafai. 'Oku ou tui 'oku tonu ke vakai'i 'a e me'a ko ia pea toki faitu'utu'uni 'a e Fale, kihe Tohi Tangi ko eni Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Hangē ko e me'a ko ē ko eni na'a ku fakahoko atu ...

Mateni Tapueluelu: Sea, ki'i fakatonutonu atu Sea fakamolemole. Tapu mo e Feitu'una Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

Sea kātaki ko e fakatonutonu he 'oku 'ikai ke ta u faitu'utu'uni tautolu ki he Pule'anga 'i heni. Ko e Tohi Tangi ko 'etau fakatokanga'i 'o 'oatu ki he Pule'anga ke toki fai ai 'a e aofangatuku he ko e mafai faka-Executive 'oku 'ia nautolu ia. Ko e 'uhinga 'Eiki Sea, 'oku 'ikai ke pehē 'oku tau *approve* 'etautolu ia ke tu'utuuni atu fai 'a e me'a ko eni, ko e fakatokanga'i 'o tuku atu kia nautolu, ko e nounou ia Sea, pea ko eni ka toe fokotu'u atu ke ta u pālōti tuku kia nautolu ke nau toki aofangatuku e 'ū me'a kātōa ko ē. Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Kātaki pē kau ki'i tokoni atu pē 'e 'Eiki Minisitā Polisi kae 'uma'a 'a e, mahino 'aupito pē e 'omai e ngaahi tokanga ka na'e ma'u pē 'e he komiti 'a e ngaahi fakamatala ko ia, ka 'oku mahino pē hangē 'oku mou mea'i ko e Minisitā Fonua ko e 'Eiki Nōpele ia ma'u tofi'a 'i heni, 'i he kolo ko eni pea mo e feitu'u ko eni 'oku fai mai ki ai 'a e Tohi Tangi, pea na'e, 'a ia 'oku tuku ko ē ke vakai'i, pea 'oku pehē ne 'osi fai e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Nōpele 'a ia ko e Minisitā Fonua ia, na'e 'osi fai e fokotu'utu'u 'ene tu'utuuni fekau'aki mo e me'a ko eni, ka ko hono mo'onī 'a eni ko eni ko ē na'e 'ohake ko ē 'i he Tohi Tangi na'e 'ikai pē fakahoko ia 'oku kei hoko atu pē ngāue ia e 'api ko eni, ka ko e ngaahi me'a pehē 'oku tuku atu ko ē ki he 'Eiki Minisitā Le'ole'o ke ne vakai'i ka na'e 'osi 'omai 'a e fakamatala na'e 'osi fai 'a e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Nōpele, 'a ia ko e Minisitā Fonua ia, 'a Ma'afu fekau'aki mo e me'a ko eni. Pea 'oku, ka na'e 'ikai ke fakahoko ia, pea ko eni 'oku si'i tangi mai 'a e kāinga pea ko eni 'oku tuku atu ki he Pule'anga 'Eiki Minisitā Le'ole'o ke nau fakakakato mo fai pē femahino'aki he ngaahi tu'utuuni kimu'a mo muimui'i e ngaahi me'a ko eni ki he si'i kāinga ko eni.

Mo'ale Finau: Tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, ki'i tokoni pē 'aku 'Eiki Sea ki he, kapau te tau vakai hifo ki he me'a ko eni 'oku 'asi ko eni ko e 'uhinga hono fakafoki ki he Minisitā, ke vakai'i pē na'e lisi, ko eni 'oku 'asi pē ko eni 'i he tohi, 'a eni ko ē ke ne tomu'a vakai'i 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e kongā, pē na'e lisi pē 'ikai.

'A ia 'oku mahalo 'oku fetaulaki pē e pea mo e fokotu'u ko eni 'a e komiti, he kapau 'e vakai'i 'e he Minisitā na'e 'ikai ke lisi, 'oku mahino leva ko e fo'i halanga kehe ia 'a eni 'oku 'asi ko eni, ko 'eku 'oatu pe 'a'aku mei he me'a ko eni 'oku 'asi mai mei he tohi, ke fakahoko, kapau leva 'e vakai'i 'e he Minisitā na'e lisi, ko e ni'ihi ko ē na'a nau lisi 'oku fakalao leva ia, 'a ia 'e toe ki'i 'e toki lahi ange ngāue foki koe'uhi he 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e ni'ihi lisi ia he ki'i fo'i kongā, pea kapau 'e vakai atu na'e te'eki ai ke lisi, 'e fai leva 'a e fekumi pē ko e ha e me'a na'e hanga ai 'e he Minisitā 'o fai e fo'i tu'utu'uni.

'A ia ko 'eku ki'i tokoni pē 'aku ia ki he kupu, feinga pē 'aku Sea ke u tokoni atu.

'Eiki Tokoni Sea: Ki'i tokoni atu pē mu'a Hou'eiki, he ko e ...

Lord Tu’i’āfitu: Ki’i fakatonutonu pē Sea ki he Fakafofonga.

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki pe ‘Eiki Nopele, ‘io me’a ā.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ena ‘oku ha pē ‘i he Konisitūtone ko e lisi ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti, me’a ia ‘oku ‘ikai ke ma’u ‘a e pa, ‘a e mafai ko ia e Tohi Tangi ko ia ke fai ‘e he Fale Alea ‘oku ‘i he Kapineti ia, pea ‘oku ngata pē Fale Alea he ‘uhinga fakakonisitūtone ‘o e tali ‘a e Tohi Tangi, tukukehe ha me’a faka-Fale Alea, ka ko ena neongo ‘oku ‘i he Tu’i ‘a e mafai ‘a e lisi, ‘a e tahi, ‘a e koloa ‘o e matātahi, ka ‘oku ‘i he Kapineti ‘a hono fakataha’i ke tali ‘o ha lisi, ko ene lava ia Sea, mālō.

Mo’ale Finau: Sea ko ‘eku kii’i fakamamafa pē ‘i he kongā ko eni ‘a eni ‘i ‘olunga ‘i he fika, ‘i he *number (b)* tu’utu’uni, tukuhifo ki lalo, ‘ai hifo ki lalo, ‘ai hifo, ‘a ia ko e fo’i fokotu’u atu pē ia ke vakai’i pē na’e lisi ‘asi ‘i he fo’i kongā ko ena, ‘ai hake angé ki he tu’utu’uni ko eni ‘a e komiti.

‘Eiki Tokoni Sea: Peesi 3.

Mo’ale Finau: ‘Io, peesi ko ia, tukuhifo ki, ‘ai hifo ki lalo kātaki, tahataha hake, ‘ai hifo ki lalo. Ko ia kongā ko ia. Na’e tui ‘a e komiti ‘oku mahu’inga ke tuku ki he ‘Eiki Minisitā Le’ole’o ki he Fonua, Savea mo e Ngaahi Koloa Fakanatula, ke ne tomu’a vakai’i ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e kongā matātahi, ‘oku makatu’unga ai ‘a e Tohi Tangi pē na’e lisi atu ‘e he Pule’anga. Ko e fo’i kongā ia ‘oku ‘oatu ai. Ko e vakai’i pē na’e lisi.

‘Eiki Tokoni Sea: Fakafofonga, ‘io, mālō ‘aupito e tokoni mai ka ‘oku mou mea’i ko e komiti ne ‘osi, me’a katoa ko ena ‘oku mou me’a mai ai ne ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ...

<005>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Tokoni Sea: ... ‘a e komiti he’ikai ke mau lipooti mai e A mo e E mo e I kotoa pē na’a mau ..Ko e ‘ū me’a ko eni na’e ‘osi ‘omai, to’oto’o me’a lalahi mai pē ke mahino, ka na’e ‘osi, fanga ki’i fakaikiiki ko ē ne ‘osi takai kotoa ai e kau Komiti, pea mo e fakapotopoto tahā eni ‘oku mau ‘omai. Ko e ‘ū me’a ko ena ‘oku mou tokoni mai ai, mo’oni ‘aupito pē ia, ‘omai ho’omou me’a ka na’e ‘osi vilo takai ai e Komiti ‘o vakai’i, pea ko eni ‘oku tohi mai ko eni he Lipooti. Ko ia ‘oku ou kole atu Hou’eiki, tau tali mu’a e tu’utu’uni ‘a e Komiti, tuku atu ko ē kuo ‘osi kamata ngāue e ‘Eiki Minisitā ke vakai’i ko e hā e fakapotopoto taha ‘i he’etau takitaha hono mafai. Ko e me’a ‘oku mahu’inga taha mo e poini mahu’inga taha heni, ke fai si’a ngāue ki he si’i mātu’a ko eni ‘oku nau si’i faingata’ia ko eni kapau ‘oku toe ō ‘o tau e vaka ki Malapo mo fē, ka ‘oku ai pē fanga ko ē. Pea na’e ‘osi a’u ki he tu’unga, fai pē Minisitā Fonua Le’ole’o ha toe fai mo ha talatalanoa mo e kaume’a ko eni ‘oku ha’anautolu fai e tanu mo e ‘u ‘aa ko eni. Ko u tui ko e me’a kotoa pē ‘e ‘i ai pē solova ki ai. Ka ko e me’a ia ‘oku tuku atu ai, ko u tui ‘oku ‘uhinga lelei pē Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. Ko ia ‘oku loto ke tali tau tuku atu ke fai kakato e ngāue ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua Le’ole’o mo e Pule’anga si’i tangi ko eni kātaki fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Paloti ke tuku atu ‘a e Tangi ki he ‘Eiki Minisita Fonua Le’ole’o

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siasia Pohiva, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto ki ai 'a e toko 17.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki 'o fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki, hoko atu ki he 'etau 'asenita fika 5 Hou'eiki ko e Fakamatala Fakata'u eni 'a e Potungāue Ako ki he 2018, pea mo e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako pē mo e Ako Ngāue ki he 2019/2020, tukuhifo ia ki he Komiti Kakato ke kamata ai 'etau ngāue he 'aho ni, pea 'osi pē ko ia pea hoko atu ki he 'etau Lipooti ko ena 'e 3, Vava'u 14, Tongatapu 5, Tongatapu 6. 'Eiki Sea Komiti Kakato, kole atu mu'a ke hoko atu 'etau ngāue. Liliu e Fale Alea 'o Komiti Kakato.

(Ne me'a mai leva e Sea 'o e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfitu ki hono me'a'anga)

Me'a Sea 'a e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu, lave'i 'oku toe 'etau miniti 'e 10. Fakafeta'i pē ki he 'Otua he fakalaumālie e Fale 'Eiki ni. Ko u lave'i hifo ko 'etau 'asenita ena tukuhifo mei he Fale Alea fika 5, 5.1 Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue 2018, tatau pē mo ia he 5.2 ko e Potungāue tatau pē, Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue 2019/2020. Ko u kole atu Hou'eiki ke alea'i fakataha'i pē, he ko e Lipooti Fakata'u pē mei he Potungāue tatau pē. Pea 'oku 'atā pē ke mou feme'a'aki 2018 kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku mou fie me'a ki ai, ko e 2019 mo e 2020. Faka'atā atu ki he 'Eiki Minisitā ke fai pē ha'ane ki'i fakamaama. 'Oku ou lave'i pē he 'ikai fuoloa ho'omou feme'a'aki ko e 'uhinga ko e taimi, kei taimi lahi pē ka mou mālōlō ka mou me'a mai ke fakalava 'etau ngāue. Me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

Me'a 'Eiki Minisita Ako fekau'aki mo e Lipooti Fakata'u 2018, 2019/2020

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, kae fai atu pē mu'a ha ki'i pōtalanōa fekau'aki ko eni mo e Lipooti 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue ki he 2018, kae 'uma'ā 'a e 2019/2020. Sea hangē pē 'oku ke mea'i koe'uhi ko e Potungāue Ako foki na'a nau lipooti faka- *Calendar Year* pē koe lele mei Sanuali ki Tisema. 'A ia 'oku lipooti pehē 'a e 2018. Ko e 2019 leva Sea 'o tohi'i atu ai 2020 na'e lele leva mei Sanuali 2019 ki Sune ia 'o e 2020, ko e 'uhinga pē ke mau mafuli 'o lipooti faka-*financial year* ko e tā'u fakapa'anga. 'A ia ko e founga ia ko ē 'oku ki'i 'asi kehe ai, na'e fa'a lipooti pē ko e 'uhinga foki ko e taimi ako foki Sea mei Sanuali ki Tisema. Ka ko e 'uhinga ko e fiema'u ko eni 'a e Pule'anga, pea mafuli leva 'a e lipooti 'a e Potungāue 'o *cover* ai 'a e fo'i ta'u 'e taha mo e kongā ia 'i he lipooti ko ena 'o e 2019/2020....

<008>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisitā Ako: ... ko u fakamālō heni ki he Fakafōfonga 'o Tongatapu 9 'i he ngāue lahi na'e fai 'i he potungāue 'o lele mai ai 'o toki pea kamata ai e motu'a ni 'i 'Okatopa ko eni 'o e

2019 pea 'oku fakataha'i atu pē heni 'ema Lipooti 2018 kae 'uma'ā foki 'a e kongā 'o e 2019 he 'oku lele mei Sanuali 2019 ki Sune ko eni 'o e 2020 Sea.

Ko e, ko u tui ko e me'a mahu'inga pē ke toe fakamanatu pē 'a e ngaahi me'a mahu'inga 'oku tu'uaki 'e he potungāue 'oku kau ai hangē ko e vīsone 'a e potungāue Sea ke a'usia 'e he kakai'o Tonga 'a e tu'unga lelei taha 'i he akó 'oku laulōtaha ki he fonua pea ko e misiona leva ke fakahoko pea tauhi ke tu'uloa ha tu'unga ako ma'olunga 'oku taau mo e fakalalakaka 'o Tonga mo hono kakai.

Pea 'i he maama ko ē vīsone mo e misiona ko eni 'oku tuiaki ai 'a e potungāue ke paotoloaki 'a e ngaahi tefito'i me'a 'oku mahu'inga ko eni hangē pē ko ia 'oku 'asi atu he peesi 6 'o e Lipooti ko ē 'o e 2019/2020 'o kau ai e lelei tahā pē ko e *excellence* vahevahe tatau pē ko e *equity* faingofua ke ma'u pē ko e *access* pea mo e kaungātonu pē ko e *relevance*. Sea 'oku mahu'inga heni 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe ko eni hangē ko ena ko hono sio makehe'i 'a e tu'uloa. 'A e tu'uloa ko ē ngaahi lelei 'oku ma'u, tu'uloa ko eni 'a e akó. 'Oku kau hena ko ē mo hono fakamamafa'i Sea ke ako 'etau fānau mei he ta'u 4 'o a'u ki he ta'u 18. 'A ia 'oku tau pehē ko 'ene 'alu atu ko ia mei he *kindergarten* pē ko e taimi ko ē 'oku *ECE* ai 'o a'u ki he 'osi mei he *High School* mo hono faka'ai'ai foki ko eni 'o e ako fakatekinikale Sea.

Peseti 67 kau ngāue Potungāue Ako ko e kakai fefine

Ko e ki'i me'a fanga ki'i me'a iiki pē mahalo ke fakahoko atu pē Sea ko e 'i he 2020 Sea ko e tokolahi e kau ngāue 'o e potungāue ni na'e toko 1412 pea ko e pēseti 'e 67 heni ko e kakai fefine 'a ia 'oku tokolahi 'aupito tautautefito ki he tafa'aki ko eni e ngaah faiako mo e me'a 'oku mei 'ova he pēseti 'e 60 ko e kakai fefine Sea.

Ko e ngaahi va'a kehekehe ena Sea tautautefito pē ia ki he va'a 'oku 'i ai e motu'a ni mo e *CEO* 'oku ai e ngaahi tohi fakamatala hena ki he Va'a ko ena 'a e Akó kau ai e *Secondary* mo e *Primary*, kau hena mo e Va'a hena 'oku 'asi ai e *EDID* ko e tafa'aki ia ko ē *Truancy* pē ko e tafa'aki ia 'oku nau tokanga'i 'a e li'aki akó mo hono fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni hangē ko e hola he ako mo e *drop out* mo e alā me'a pehē ko e ngaahi va'a foki eni Sea nau fakamatala pē kimu'a atu Sea ngaahi va'a fo'ou hono fokotu'u ko e 'uhinga pē ko hono 'ohake 'a e ngaahi pole makehe 'oku fiema'u leva ke toe *restructure* pē fai ha sio ki he fokotu'utu'u 'a e potungāue ke toe lava 'o lelei ange 'ene fakahoko ngāue ke fai ha ngāue ki he ngaahi pole ko eni Sea 'a ia 'oku 'asi atu pē hena 'a e ngaahi fokotu'utu'u ko ena tautautefito ki he ha'u ki he 2020.

Kou tui ko e, ke u to'o me'a lalahi pē Sea Ako Tokamu'a Sea na'e kamata pēseti 'e 30 'i he sio ko ē 'a e potungāue 'a e fānau ako ko ē 'oku nau Ako Tokamu'a 'oku nau lolotonga ako, pēseti pē 'e 30. 'A ia 'i he fo'i toko 10 kotoa pē fānau ako 'oku tonu ke nau ako *kindergarten* toko tolu pē 'oku 'alu 'o ako. 'A ia ko e toko 7 ia 'oku nofo pē 'i 'api Sea. Pea ko e kongā lahi eni na'e pole ai 'a e Pule'anga pehē 'e he Pule'anga ke mau tokoni ke feinga ke toe ki'i fakalahilahi hake 'a e fika ko eni mo fakafaingamālie'i ange ha ngaahi Ako Tokamu'a hei'ilo na'a toe lava ai 'o toe tokolahi ange 'a e fānau ako 'oku tonu ke nau ako 'oku nau ōmai 'o ako 'i he Ako Tokamu'a Sea.

'A ia na'e hiki ai fokotu'u ai 'a e Ako Tokamu'a 'e 30 'i he 2020 Sea ko e 'uhinga pē ko e fo'i taumu'a ko eni 'ikai ke ngata pē 'i Tongatapu ni ka na'e kau mai ki ai mo e 'otu motu Sea. Na'e hiki hake ai 'a e fika he fakamuimui taha na'a mau sio ki ai Sea 'o 'alu hake ai 'o mei pēseti 'e 45 leva 'o e fānau ako 'oku nau ōmai 'o ako, 'a ia 'oku kei lahi 'aupito pē ngāue ke fai heni Sea pea 'oku ai 'a e fengāue'aki lelei pea mo e fepoupou'aki mo e ngaahi ako ko eni

‘a e siasi ko e ‘uhinga pē Sea ke, ke fai ha sio angé ki he pēseti ko eni ‘e 55 pē ko e pēseti ‘e 50 ko eni ko e fānau ako tokamu’a ‘oku ‘ikai ke nau lava mai ki he akó pē ko e hā e ‘uhinga? Ko e ‘uhinga nai ‘oku mama’o e ‘apiakó mei he ngaahi kolo ‘oku nau ‘i ai pē ko e ‘uhinga ‘oku mamafa e akó pē ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke fiemālie e mātu’á ki he kau faiakó ko e kātoa e ngaahi me’a ko eni Sea na’e fai ai ‘a e tokanga makehe pē ko e hā leva ha’amau ngāue fakataha atu kimu’a ...

<009>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisita Ako: ... pea mo kinautolu ko ‘eni, pea ‘oku ‘i ai e fakamālō lahi ai Sea ki he ngaahi ako ko eni ‘a e siasi, Uēsiliana, Katolika mo kinautolu ko eni ‘oku nau kau mai ko eni ‘i he tafa’aki ko eni Ako Tokamu’a he fengāue’aki ko eni hei’ilo na’a toe lava ke toe ōmai ai e fānau ko eni tau pehē pēseti ‘e 50 ko eni pe ko e vaeua ko eni ke nau ōmai ‘o kau ki he ako. Mahu’inga ‘aupito eni Sea, hangē pe ko e ko e fa’a lave ki mu’a Sea ‘a e mahu’inga ke ōmai e fānau, ké nau ako, teuteu’i kinautolu ke nau toki ō atu ko ē ki he lautohi Sea, lahi taimi ia ‘oku ilo’i pē ko u tui pē mahalo ‘oku mea’i pe ‘e he Hou’eiki Mēmipa. Lahi ‘aupito e taimi ia ‘oku ōmai ai ko ē ōange fānau ko ē ‘o ako Lautohi ‘oku ki’i tōmui leva ‘a e ako’i kinautolu he kalasi 1 kalasi 2. ‘Ikai ko e pehē eni ia ko ‘etau pehē ko e ‘ikai ke nau ako ka ‘oku tokoni lahi ‘o kapau na’a nau ako tokamu’a ke nau ‘alu koē ‘e nau *progress* ko ē ‘enau ako ‘i he lautohi Sea.

Hangē pe ko ena kapau te mou me’a hifo pe ki he ngaahi ako lautohi Sea, ‘i he tu’u he taimi ni ‘oku fē’unga mo e toko 1 mano 7 afe (17,000) ‘i he 2020 ia, 1 mano 7 afe (17,000) ‘a e fanau ako lautohi. ‘I he 1 mano 7 afe (17,000) ko eni ko e 1 mano 4 afe (14,000) ai ko e 1 mano 3 afe 8 ngeau (13,800) ‘oku ako’i ‘e he pule’anga pea toenga leva ‘oku ako’i he Uēsiliana, kau ai mo e ngaahi ako kehe. ‘A ia ‘oku meimei ‘i he pēseti ‘e 82 ‘o e fanau ‘oku ako’i ‘e he pule’anga pea ko e pēseti leva ‘e 18 ‘oku mau fiefia ‘oku kau mai e ngaahi siasi ‘i hono ako’i kinautolu ‘i he lautohi ia Sea pe ko e *primary school* Sea e.

Ko e ngaahi ‘apiako he taimi ni Sea ‘a e pule’anga ‘e 110 ‘a e ngaahi ‘apiako lautohi, hangē tau pehē ko e Uesiliana ‘oku ‘i ai ‘e nau lautohi ‘e 11. Ko e Katolika ‘oku ‘i ai ‘e nau 2, ko u tui ko e fika ko eni kuo ‘alu hake ki ‘olunga ka ko e fika eni ko eni ki he 2020 Sea. ‘I he tafa’aki ko eni e *secondary school* pea ko e ako ki he ngaahi kolisi Sea, ‘oku fē’unga fakakātoa e fānau ako ai mo e 1 mano 5 afe (15,000), 1 mano 7 afe (17,000), 1 mano 5 afe (15,000) ‘oku ako he *secondary school* Sea pea ko e toko 4,400 ai ko e pēseti ‘e 30 ‘oku ako’i ‘e he pule’anga pea koe toenga leva ‘oku ako’i he ngaahi ako ko eni ‘a e siasi Sea.

‘Oku ‘i ai pē fakaikiiki hena he ngaahi tēpile ko ena ‘i he *schools* fakafiefia pe ‘e lava pe tali atu ha ngaahi fehu’i kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ha fakafofonga fekau’aki pea mo e ngaahi fika ko ‘eni.

‘I he tafa’aki leva ‘e taha Sea, ‘oku ‘i ai leva ‘a e tau pehē ko e *higher education* pe ko kinautolu ko eni he ‘osi ko ē ‘a e ‘a e *secondary school* pe ko e ‘osi ko ē *high school*, ‘oku toko 3500. ‘I he toko 3500 ko eni, mei pēseti ‘e 50 ai ‘oku ako’i ‘e he pule’anga pea ko e toenga leva ‘oku ako’i ‘e he siasi pea mo e *regional* ‘a ia ko *USP* ia.

Ko e ngaahi ngāue tafa’aki ki he *quality education* mahu’inga ‘aupito Sea neongo ngaahi langa ko eni mo e *providing access* ki he fānau ke nau lava faingofua ‘e nau ōmai ‘o ako, ka ‘oku mo’oni ‘aupito e tokanga ko ē ki he tafa’aki ko ē ‘o e leleiange ‘a e ako pe ko e *quality education* pē ku leleiange e me’a ‘oku ako’i ki he fānau mo e me’a ‘oku ‘ilo. ‘A ia ku fai e ngāue ko eni mo e pangikē ‘a mamani he na’e ‘osi ‘a e tau palani fakalalakaka ko eni ki he ako ‘i he 2019.

‘A ia na’e fa’u e palani ko eni pea na’e tali eni ‘i he 2004 ko e ta’u ‘e 15 e palani ko eni na’e ‘osi mai ia ki he 2019. ‘I he ‘osi leva ko ia Sea ‘i he 2020 leva ne kamata leva hono *review* pe ko hono vakai’i mo fai ha sio ki hono palani hoko pe ko e palani ta’u 10 pe ta’u 15 hoko. ‘A ia leva ku ‘i ai leva ‘a e fengāue’aki mo e ongo *partner* lalahi ‘e 2 heni pe ko e ongo ‘a ia ko e ‘uluaki pe ko e pangikē ‘a mamani fai leva hono vakai’i ko e uHINGA ke sio ki he ngaahi tafa’aki mahu’inga hangē ko e *curriculum* pe ko e silapá, fai ha sio ki he tafa’aki ko e hono vakai’i pe koe *assessment* pe ko hono sivi’i ‘a e ‘ilo`o e fanaú ...

<010>

Taimi: 1105-1110

‘Eiki Minisitā Ako: ... pea sio leva ki ai pe ko ha e ngāue ‘e ala hoko mai ki ai hangē ko hono fai ha ngāue ke sio ki he ngaahi *core subjects* hangē ko e Fika, *English*, Saienisi pe ‘oku taau ‘a e me’a ‘oku tu’u ai ‘a e silapa he taimi ni pe ‘oku tonu ke to e fakalelei’i. Tatau pe mo hono sivi’i pe ‘oku fēfē founa ‘oku tau sivi’i liliu mea eni ‘oku fe’unga pe ia, me’a eni ‘oku taau ‘a e founa ‘oku tau *assess* e fanau ke tau ‘ilo ‘a e me’a ‘oku ne ‘ilo pe ‘oku tonu ke liliu ‘a e ‘etau founa fakasivi. Kau leva heni hono ‘ohake leva ai ke toe vakai’i ‘a e founa faiakó mo e founa ko eni ‘oku ako’i ai ‘etau fānaú Sea. Ko e ‘uhingá pē eni ke tau sio atu ko eni ‘i he ‘alu atu ko eni ‘a e tekinolosiá mo e ‘alu atu ko eni ki he ngaahi, tau pehē senituli 21 ‘oku tonu leva ke tau sio pe ‘oku kei taau nai ke tau faiako’i e fānaú ‘i he founa ko eni pe ‘oku tonu ke ‘i ai ha founa kehe. ‘A ia ko e ngāue ko eni mo e Pangikē ‘a Māmaní *quality education*. ‘Oku *support* si’isi’i pē he *budget* ko eni mei he Pule’angá ka ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘oku ‘omai mei he *Budget Support* ‘a e Pangikē ‘a Māmaní na’e kamata’aki e 3 miliona ‘Amelika. Pea nau ‘osi lea’aki pē ‘i heni Sea pea na’e toe tānaki mai fakamālō ki he Minisitā Pa’anga ‘a e 2 miliona ‘Amelika. ‘A ia ko e 5 ‘Amelika eni tautautefito pē ki hono fakalelei’i ‘a e *quality education* pe ko e toe feinga’i ke lelei ange ‘a e akó.

‘I he tafa’aki leva ‘e tahá Sea hangē pē ko ē ‘oku mou mea’i Sea mo e Mēmipa e Komiti Kakatō ‘oku fai e tokanga makehe ki he ‘ātakai ko ē ‘oku ako ai e fānaú. Ko e ‘uhingá pē ke toe malu ange ko e ‘uhingá pē ko ‘enau, ko e holo pē ha fale ako Sea ‘e *disrupt* leva pe ‘e toe, tau pehē pē toe palopalema ange akó ‘i he’ene hokohoko atú. ‘O fai leva e sio ko e ‘uhinga na’a toe lava ‘o fakasi’isi’i ange ‘a e, ‘a e lavea ngofua ‘a e ‘ū ngaahi ‘apiakó ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e fu’u uestia lahi ‘a e ako e fānaú he taimi ‘e tō mai ai ha fakatamaki fakaenatula. Hangē ko ia na’e hoko ‘i *Gita* ‘o lahi ai ‘o ‘ova mei ta’u 2 ‘a e ako ‘a e fānaú ‘i he tēniti kae toki lava ‘o fakasi’isi’i ange eni he’ilo na’a ‘ikai ke lava ‘o uestia lahi ‘a e ako ‘a e fānaú kae hokohoko atu pē ‘i he, ‘a e ngaahi taumu’a ko eni ‘oku tau angamaheni ki ai ke ‘oange ha faingamālie ako pea ‘oange ha faingamālie ako lelei kia kinautolu.

‘A ia ‘oku fai leva ‘a e tokanga ki ai neongo ‘oku ‘osi e *project* ko eni e langa ko eni e ngaahi ‘ū ‘apiakó. Ka na’e toe tānaki mai leva he Pangikē ‘a Māmaní ‘a e pa’anga ‘e 10 miliona ke kamata leva fai hano sio pe ko e hā e ngaahi ngāue ke fakalelei’i tautefito pē eni ki he ngaahi ‘apiakó pea mo e ‘api nofo’anga ko eni ‘o e kau faiakó. ‘A ia nau fiefia ‘oku ‘ohake ko eni he kau Fakafongá ‘enau ngaahi lipootí ‘a e ngaahi nofo’anga he ngaahi motú pea ‘oku kau ia he ngaahi, tau pehē ngaahi ‘elia ‘e fai sio ki ai ‘a e potungāué. He ‘oku mahu’inga ‘aupito pē nofo paea atu ‘a e kau faiakó ki he ngaahi motu pehé ní tonu pē ke fakalelei’i ‘a e ngaahi nofo’anga ko ía ko e ‘uhingá pē ‘ikai ke ngata pē ki he’enau malú ka ko e toe lelei ange ‘enau fakahoko fatongiá ‘o kapau ‘e sai ange ‘a ‘enau nofo’angá Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘A ia ko e *project* ko eni Sea ‘e kamata ia ‘i Nōvema e ta’u ní pea ko e fakakaukau ‘e lele atu ki he ta’u ‘e 5 hono fakalelei’i ‘a e ngaahi ‘apiako kae ‘uma’ā ‘api nofo’anga. ‘A ia ko e ngaahi *project* pe ia Sea neongo, ko e ‘uhingá pē ke sai ange ‘a e feitu’u ‘oku fai ai e ako ‘a e fānaú mo e feitu’u ‘oku ‘i ai ‘a e kau faiakó. Lelei ange hono ako’i e kau faiakó, lelei ange ‘etau silapa, lelei ange hono sivi’i ‘etau fānaú hei’ilo na’a toe lava ‘o tokoni ange kia kinautolu, lelei ange ‘a e *access* pe ko e faingamālie ke ako e fānaú ko e ‘uhingá pē ko e kaha’u ‘a e fonuá Sea. Te u ngata ai Sea ka toki ‘i ai pē ha fehu’i fiefia pē motu’á ni ke tali atu. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā Ako. Hou’eiki mou me’a atu ‘o mālōlō, mou toki me’a mai ke hoko atu ‘etau ngāué. Mālō.

<002>

Taimi: 1130-1135

Satini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato (*Lord Tu’i’āfitu*).

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki mālō ho’omou laumālie, ha’u pē ke ‘osi ‘etau ngāue he Fale mo e hangē ‘oku mou ki’i māmio mou tokanga ki he taimi, he ko e taimi ‘oku ne kaiha’asi ‘etau mo’ui he māmani, ko e tama kaiha’a lahi taha ia pea ko e taimi ‘oku tu’utu’uni ‘oku tautea’i ai kitautolu he ‘ikai ke tau tauhi e me’a kotoa pē ‘i he taimi.

Mālō ho’omou laumālie, ‘i ai ha feme’a’aki, ‘Eiki Minisitā kuo lava lelei ho’o me’a. Me’a mai Tongatapu Fika 4.

Mateni Tapueluelu: Fakatapu atu ‘e ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he ho’atā ni, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea, kae fai atu ha ki’i fakalavelave ki he ongo lipooti mahu’inga ko eni ‘a e Potungāue Ako, fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Ako hono fakahoko lōua mai ‘a e lipooti ko eni ‘o e 2018 mo e 2019/2020.

Pea ‘oku ou loto pē Sea ke fai atu ha ki’i lave fakalukufua pē kātaki pē ‘Eiki Minisitā ko e ki’i fakalavelave atu pē eni mo ha ki’i fehu’i nounou pē ki he fakama’ala’ala mai ‘o tokoni mai.

Sea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he konga kimui ni na’e taki ‘emau tokanga ki he Potungāue Ako mo e *system* ‘oku nau ngāue’aki ke fai ‘aki e tokoni ki he ngaahi Siasi mo e ngaahi Sekitoa taautaha...

<005>

Taimi: 1135-1140

Fiema’u ke ‘ilo pe ‘oku ‘i ai ha founga ngaue ‘e lava ke ‘ilo’i ai e ngāue hala’aki pa’anga tokoni.

Mateni Tapueluelu: ..ke fakapapau’i pē Sea ‘oku pau pea malu ‘a e founga hono ‘ave’aki ‘a e pa’anga tokoni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ‘apiako siasi kae pehē ki he ngaahi ‘apiako taautaha. ‘Oku hā eni Sea ‘i he peesi ‘i he Fakamatala Fakata’u ko eni ‘a e 2018. ‘A ia ‘oku hā ‘i he peesi 91 fengāue’aki mo e ngaahi kupu fekau’aki, ngaahi potungāue ako kehe ‘a ia ‘oku kau heni ‘a e potungāue ako ‘a e ngaahi siasi mo e ngaahi ako taautaha *others* kau ai hangē ko e ‘Apiako ‘Atenisi. ‘Oku lisi e ngaahi ‘apiako heni Sea. Ko e founga ko ē ‘oku ou tokanga au ko ē ki ai Sea ‘oku pehē hili e palopalema ko eni na’e hoko iku ai ‘o fai e fu’u hopo lahi hotau fonua ni ko u feinga pē Sea ke fakapapau’i mai ange pē ‘oku ‘i ai ha *system* te ne lava ‘o toe

fokotu'u ke ne hanga 'o *pick up* ke fakapapau'i he'ikai ke toe hoko ha palopalema pehē, hangē ko eni Sea 'oku mahino pē 'oku 'i ai e ako e Pule'anga 'oku nau fokotu'u ki ai e system ko eni te u *refer* ki ai 'i he peesi 84. Ngaahi ngāue kuo lava hono fakahoko, "ngaahi polokalama ako ne lava lelei hono fakahoko, tokolahi 'o e lēsisita, tokolahi 'o e holomui, tokolahi 'o e fānauako fefine mo e tokolahi 'o kinautolu na'a nau lava'i lelei 'a e ngaahi polokalama ako 'o tatau pē ki he *TIST* mo e ngaahi kolisi.

'A ia Sea ko e fiefia ia ko e sio ki he founga mo e *system* ko ē 'a e fakamālō. Ko e kole pē Sea pē 'oku lava 'o fakapapau'i mai ka hoko pē ha palopalema pea 'oku tau fakato'oto'o leva ke fokotu'u ha founga ke tāpuni'aki 'a e ngaahi mama ko ia. Pea ke tokoni mai pē 'a e Minisitā ke fakama'ala'ala mai ange pē 'oku 'osi 'i ai ha me'a pehē ke fakapapau'i, ka toe hoko hano to'o hala 'o e pa'anga pē ko e fa'ahinga pehē 'e lava ke *pick up* vave kae ta'ofi kei taimi. Ko e ki'i fehu'i fakama'ala'ala pē ia Sea ka 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'Eiki Minisitā he fu'u ngāue lahi kuo lava ko eni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu 4, kole ki he 'Eiki Minisitā Ako kapau 'e 'i ai ha me'a fakamaama.

'Osi maau e founga ngāue ki ai he kuo pau ke tomu'a 'atita'i.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, hangē pē ko ia na'e fakahoko atu he kamata Sea ko e lipooti eni 'a e potungāue he 2018 kae tuku pē ke 'ai atu pē ha me'a 'o fakakakato'aki ki'i ta'u ko eni 'o a'u mai pē ki he taimi ni 'oku hangē pē ko ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki Sea 'oku 'i ai pē 'a e founga ka 'oku 'osi ko ē ...'o fakatatau ki he tu'utu'uni ko ē na'e fai he 2018 'a ia ko e taimi ia ko ē lipooti ko eni 'oku pau ke *follow* he teuteu pau ke 'omai e lipooti 'i Sanuali/Fepueli fai hono lau e tokolahi 'a e fānauako 'i Ma'asi pea *pay* leva he 'osi ko ia 'a e ma'u mai ko ē 'a e lipooti 'a e 'Atita. 'A ia ko 'etau pehē ko e me'a ke ne vakai'i 'a e fakahoko fatongia ko eni 'a e ngaahi 'apiako pē ko e founga na'a nau fakamole'aki 'a ia 'oku hū mai ai ko ē 'a e kau 'atita pea ko e 'uhinga ia 'oku tali ai he Potungāue Ako ke 'osi ko ē 'a e ngāue ko ē 'a e 'atita pea toki fakahoko atu ko ē 'a e totongi hangē pē ko ē ko ē na'e kimui ni mai na'e fai ai ko eni 'a e Kapineti ko eni 'i 'Eua ke lava 'o tali e ngaahi lipooti 'a e 'Atita na'e tu'utu'uni leva 'a e Kapineti ki he pa'anga ko ia 'oku 'oatu 'a e siasi 'a ia 'e hoko 'a e 'Atita leva tau pehē ko ha founga pē ko kinautolu 'oku vakai 'a e fakahoko fakatatau ki he tu'utu'uni ko ē 'oku 'oatu ko e me'a'ofa ko eni 'oku 'oatu ki he ngaahi ako ko eni 'a e siasi mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā, me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'Eiki Sea 'Eiki Minisitā mālō mu'a e ngāue e fua fatongia e tafa'aki faingata'a ko eni pea mo e ngaahi fakalelei 'oku fokotu'u ke fakalalakaka'i'aki e potungāue. Ko e faka'osi pē Sea ke tokoni mai ange ko e mo'oni pē 'oku 'i ai ha ngaahi siasi kehe pea mo e ngaahi ako kehe 'oku palopalema natula tatau ke ofi ai hangē ko eni na'e toki fai ai 'a e fakatonotonu pea kapau ko e mo'oni eni 'oku fai nai ha ngāue ki ai, ha e tu'unga 'oku 'i ai, ki'i fehu'i faka'osi pē ia Sea. Mālō 'aupito.

<007>

Taimi: 1140-1145

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai 'Eiki Minisitā Ako.

‘Ikai hā he lipooti ‘a e ‘Atita pe na’e ‘i ai ha ngāue kākā (*fraud*).

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea tapu mo e Feitu'úna tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. 'I he ngaahi Lipooti kotoa pē Sea 'oku 'omai ai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a mei he 'Atita hangē ko eni pē na'e *qualify* pē ta'*equalify* 'a e faiako ko ia koe'uhi ā ko ha ngaahi fiema'u ke totongi atu kia kinautolu, tau pehē 'oku *qualify*, pea na'e fai e fakafuofua pehe'i leva pea na'e 'ikai ke 'asi mai e ngaahi lipooti tautefito ki he ngaahi Lipooti ko eni na'e toki 'osi fai atu e vahe 'oku 'ikai ke 'asi mai ia ha ngaahi me'a tau pehē ko ha *fraud* pē ko ha me'a. Ko e 'asi mai pē ia na'e ai e ngaahi fakamole tau pehē na'e fakamole 'i he kakai tau pehē 'oku nau nofo 'ofisi kae 'ikai ke nau faiako. Ki he kakai tau pehē 'oku 'ikai ke *qualify*, pea pau leva ke mau sio ki he *case* ko ia pea fai leva ha fai tu'utu'uni ki ai. Ka ko e lipooti fakalūkufua ia na'e 'ikai ke 'i ai ha, tau pehē ha me'a 'oku lipooti mai 'e he 'Atita ke toe fai ha sio atu ki ai, ka ko e talamai pē na'e 'i ai 'a e ngaahi fakamole na'e fai ia ki he tau pehē ko ha kakai 'oku 'ikai ko ha kau faiako. Na'e taumu'a foki e 'ofa ni 'Eiki Sea ki he kau faiako, pea na'e toe fai e sio pē ki ai 'a e Kapineti pea tali ai ko eni, na'e 'ikai ke tali kakato 'a e fo'i sēniti ko eni na'e 'ave ko eni ki he ta'u ni. Na'e tali e kongā, kae to'o e kongā ko e 'uhinga pē ko e ngaahi ngāue ko ē, pē ngaahi me'a ko ia 'oku fa'a ui ko ia ko e *ineligible cost*. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Tongatapu Fika 1.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu'úna Sea, kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki e Fale kae tuku pē mu'a ke 'oatu e tomu'a fakamālō ki he Minisitā kae 'uma'ā 'ene Potungāue, 'i he ngāue lahi mafatukituki 'oku fakahoko 'i he fonua, pea 'oku lava ke 'asi mai e kongā lahi he lipooti ko eni kuo fa'u. Sea, hangē pē ko e me'a 'oku mou mea'i, ngaahi fonua kotoa pē ko e taha eni 'oku kau atu ki ai pea mo e Potungāue Mo'ui ko e Potungāue mahu'inga taha 'o ha fonua. Pea 'oku ha pē ia 'i he *commitment* 'a e ngaahi fonua lahi kau ai 'a Tongá ni 'oku vahe ki ai 'etau patiseti he fakata'u.

Fiema'ū ke fakatokanga'i e commitment 'a e Pule'anga mo e Fale Alea ki he Potungāue Ako

Ko e me'a 'oku tokanga ki ai e motu'a ni 'oku ou tui ko e hoha'a 'oku fai pē 'e he taha kotoa, ke faka'aonga'i lelei 'aupito 'a e vahevahe pē ko e *commitment* ko ia 'oku fai 'e he Pule'anga, pea mo e Fale Alea ki he Potungāue, ongo Potungāue ko eni. Ka te u lave atu ai pē mu'a ki he Potungāue Ako, 'a e mahu'inga ko ia 'o e Potungāue Ako 'i he sio ki he tafa'aki faka'ekonōmika ko e *Human Capital Development*. Ko e teuteu'i, ko e te u tangata 'oku tau lau faka-Tonga ki he langa fonua. 'Oku mahino pē kiate au he lau hifo 'a e lipooti ko eni, ka 'oku 'i ai 'a e me'a mahu'inga 'oku ou hoha'a ki ai Sea pea 'oku ou 'osi fa'a fakahoha'a pē ki ai heni, pea 'oku ou fakahoha'a ki ai 'i he *public* 'a e mahu'inga ke fakama'opo'opo 'a e silapa ke teuteu'aki 'a e tangata ki he langa fonua 'a e *Human Capital Development*. Ko'euhi 'oku 'ikai ke u ma'u 'a e ngaahi *detail* ko ia hē pea te u lave pē ki ai 'anainai ange, pea 'oku fakaikiiki 'eku fakamatala.

Kau 'atu pē mu'a 'a e fakatātā ko eni Sea. 'I he liliu ko ē 'a e ngaahi fiema'u faka'ekonōmika ko e ngaahi tokoni mo e te u fakamōlale ki he langa fonua 'oku ou lau pē 'e au Sea, ko e teuteu fakaako mo ia. Na'e fa'a fakahoko 'i he taimi lahi 'e he mātu'a, pea 'oku tokoni mai pē ki ai 'a e ngaahi Siasi mo e ngaahi kupu kehe 'o e sosaieti. Ka ko e fatongia ia na'e fakapatonu pē ki he mātu'a ke nau fakahoko, ko e ako mei 'api. Ka koe'uhi ko e ngaahi liliu faka'ekonōmika 'oku hoko, 'oku 'alu 'a e mātu'a ia 'o ngāue, mo'ua ai honau taimi, kae si'isi'i e faingamālie ke fai ai e fo'i teuteu fakamōlale ko eni e fānau 'a e tamaiki ako, pē ko e kau ako. Pea ko e faka'amu

pē 'a e motu'á ni ke fakaongo atu pē na'a lava fakakau atu mo ia ki he silapa, mahino ko e fatongia ia 'o e mātu'a, ka 'oku 'i ai 'a e fiema'u fakasosaieti ia pea 'oku 'alu leva 'a e fo'i fatongia ko ia 'o hili ia ki he Pule'angá, pea ko e anga pē faka'amu 'e Minisitā na'a lava ke fakakau atu ia he 'oku kau pē 'oku kau 'a e teuteu fakamōlale he fakava'e mālō 'e taha ki ha langafonua 'e ha fonua toki hili mai pē 'ekatēmika ia kae fakava'e fefeka 'aki 'a e mōlale.

<008>

Taimi: 1145-1150

Siaosi Pohiva: ...Pea ko u koe'uhí kuo vaivai e fatongia ko ia hono fai mei 'api ke fakapapau'i 'oku fakahoko ia 'i he silapa ke fai pau ki ai hono ako'i e taha kotoa pē, fakava'e'aki. 'E lava ke tau langa tautolu e fonua kae vaivai e fakava'e pea holofa 'etau fakalalakalaka pea ko e anga pē ia e ki'i, ki'i kole, 'oku 'i ai e 'a e fo'i ... 'oku lahi e talanoa pea mo e kau faiako pea kuo ngāue he Potungāue Ako pea 'oku lava pē ke u, ke u ongo'i ko e taimi ko ē ko e kau faiako ko e me'a na'e pole ki ai e tokotaha kotoa ke faiako. Ko e ui hangē ha ui, taimi ni kuo a'u ki he tu'unga 'oku fa'a talanoa mai 'e he kau faiako Kolisi Fakafaiako, hū mai pē fānau ia ko e 'ikai ke toe ai ha feitu'u kehe ke nau 'alu ki ai hangē ha *second choice* he ē pea 'oku mou 'ilo pē 'a e ōmai pehē 'oku 'ikai, 'ikai ko ha ui totonu ia ma'a nautolu ko e hoha'a pē ko e hā ha ngāue mo ha palani ngāue 'a e Potungāue Ako ke lava, na'a ko ha 'uhinga ia 'oku 'ikai ke pehē ko e 'uhinga ia 'oku hangē 'oku ki'i tatūsia ai 'etau ngaahi teuteu fakaako. Ko 'eku 'ai pē ke fakatokanga'i, na'e 'i ai e 'a e 'a e *promotion* ko ē ta'u ni na'e 'i ai e ki'i longoa'a ai pea na'e a'u mai pē ki he motu'a ni ka ko e fakaa'u atu pē ko u tui pē ne 'osi a'u atu ki ho tēpile 'Eiki Minisitā pea ko e anga ko ē 'eku vakai ko ē ki ai na'e hangē na'e mamafa ange *promotion* ki he tafa'aki faka-admin kae ki'i fakasi'isi'i ki he kau faiako 'i lokiako.

Ko e mahino pē foki e ngaahi, 'a e mahu'inga 'o e *Admin* ki hono fakalele 'o e akó ka ko e me'afua ko ē 'e fua 'aki 'a e teuteu 'a ha Potungāue Ako ko e ola e ako 'a e fānau 'i lokiakó. Ko e *benchmark* ia pē ko e toe talanoa mai ha fa'ahinga me'afua 'o e akó pē ko ha *performance* 'a ha, pē 'a ha Potungāue Ako ka ko e ola ko ē 'o e akó 'a e ki'i tamasi'i akó 'i he'ene sivi ko e me'a ia 'oku tau fua kātoa mo fua tautau ki ai 'a e *performance* pea, pea 'oku hangē 'oku ai ha ki'i loto mamahi mei he kau faiako 'i lokiako na 'oku fakatokanga'i pē 'a e ngāue ia 'a e Va'a *Admin* kae si'i li'ekina 'a kinautolu. Ko ia ko e ngaahi fakakaukau pē na kuo taimi ke tau hangē ko muli ko e ngaahi fonua 'oku taki foki 'i he, 'i he ako 'i māmani hangē ko *Finland*, *Singapoa* mo e ngaahi fonua ko ia 'oku fika 'uluaki e kau faiako ia ha toe potungāue. Fika 'uluaki 'i he vāhenga, fika 'uluaki 'i he'enua vakai'i pē 'e nautolu e ki'i tamasi'i ako lelei taha 'oku kei *High School* 'o teuteu'i ai pē 'o 'alu ai pē 'o hoko ia ko 'ene *profession* ko e faiako.

Ko e, ko e ki'i me'a 'e taha kou faka'amu au ke u sio ki ai 'i he lipooti ko eni. Kou fakamālō atu au he 'asi mai 'a e ngaahi 'a e ngaahi me'asivi mo e ola mo e taumu'a. Ka ko u tui au 'oku 'ikai ke fua 'aki e ngāue 'a e lahi e ngāue 'oku fai. Ko u manatu au ki he ki'i talanoa fakaako pē ia fa'a fai ki he fānau ako ko e ki'i tama na'e 'i ai 'ene ki'i hūfanga he fakatapu ne ki'i *pet* ko 'ene ki'i kulī pea na'e luelue atu 'o fakamalohisino he pongipongi pea fetaulaki ai mo hono kaume'a pea pehē mai hono kaume'á faka'ofu'ofa ho'o ki'i kulī pea pehē atu leva he ki'i talavou ko eni 'io kuo u toutou ako'i ke poto he mapumapu, ala leva hono ki'i kaume'a he ki'i kulī 'o hiki'i hake ki 'olunga 'o 'ai ki hono telinga 'o fanongo fanongo pehē mai leva ia 'oku 'ikai ke u fanongo au 'oku poto he mapú pehē atu leva e tama ko ē ha'ana e ki'i *pet* na'e te'eki ai ke u talaatu au 'oku poto he mapú na'a ku talaatu kuo toutou ako'i 'uhinga 'eku fakatalanoa he ko u sio hifo ki he ki he tēpile ngaahi tēpile ko eni mo e ngaahi ngāue ko e talanoa ngāue pē kuo fai. Lahi e ngāue kuo fai lahi e *training* lahi e hā mo e hā mo e hā. Ka 'oku 'ikai ke 'asi mai ha talanoa ki he olá 'o e ako 'a e fānau, ko e kole pē ia ko u tui pē au 'oku 'i ai ha lipooti

‘oku ‘asi ai ka ‘oku mahu’inga ki ha lipooti fakaako ke fakakau mai ai pea ko e fokotu’u atu pē ‘Eiki Minisitā ko e langolango atu pē ki he ngāue mo e tokoni na’a mahu’inga ke ‘i ai ha fo’i *database* ke fakama’opo’opo ai ko e hā e lahi e kau ma’u *diploma* ‘i Tonga ni he taimi ni, ko e hā, ko u tui pē na ‘oku ‘i ai ha potungāue ia ko e hā e lahi e fa’ahinga kuo *graduate* mai ‘i he fo’i lēsoni ke tau ‘ilo ha fo’i *database* ‘a e lahi e kau ako ‘a Tongá ní ‘i he ngaahi mala’e kehekehe pea kapau ‘e lava pe ia ‘o kamata hake mei he *high school*...

<009>

Taimi: 1150-1155

Siaosi Pohiva: ... ‘oku ‘i ai e ngaahi ako ‘i Tongá ni. Ko e, ka ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ha *database* ‘a e kau akó pe ko e ola ia ‘o e teu tangata ‘oku tau faí. Hangē ko ‘eku lave ‘anenai te tau talanoa tautolu he lahi e ngāue ‘oku fai, kau faiako kuo ‘ave ki he *training*, kau faiako ‘oku ma’u mata’itohi mo e hā kae fakama’opo’opo kātoa mai pē ki he ola ‘i he ta’ú ki he ola e sivi ‘a e fānaú. Pea ‘oku mahu’inga ke ‘i ai ha *database* ke lava ‘o mamata ki ai pea kapau ‘e fakakau atu ia he lipootí ke ... pe ai ha ki’i *summary* mai ai ke lava ‘o ... mamata he te ne hanga ‘o talamai ko e ngaahi taumu’a ngāuē, ko e ngaahi me’afuá ē mo e ngaahi fatongia mo e tāketi pea lava leva ke fakakakato mai mei mui ko e ola leva ē ‘a e akó. Pea mahu’inga mālie leva ‘a e vakai hifo ki he lipooti ko ení.

Ko e, ko u fakamālō atu ‘i he, ‘i he talanoa ki he ngaahi langa ngāue ‘i he *access* ke ‘i ai ha ngaahi ‘apiako, ‘apiako lelei. Mahino ‘aupito ‘aupito pē ‘a hono mahu’ingá pea ko u, ‘oku nga’unu ‘a māmani fakamāmani lahi ki he *quality* pea mo e *equity* ‘a e *education*. ‘Oku si’isi’i ke u vakai hifo ki he lipooti ko ení ‘a e talanoa ki he ongo me’a ‘e 2 ko iá. Ka neongo ‘oku ‘i ai e fakaikiiki hē ki he ngaahi talanoa ki he silapa pea, ka ‘oku meimei ‘oku lahi e fakamamafá ki he *access* ke lava pē ki’i tamasi’í ‘o ‘alu ki ha loki ako ‘oku lelei. Mo’oni ‘aupito pē hono mahu’ingá ka ‘oku lava ke, te u hanga pē ‘oatu e ki’i fakatātā ko ení mo e anga e vakai tau’atāina ‘a e motu’a ko ení. Ki hono kei ‘ai ko ē me’a ko e *side school* ko u tui ‘oku ne kei hanga fakamāvahevahe’i ‘o fakafaikehekehe’i kitautolu. Kapau ‘e hoko ko ha palani ngāue ke *compulsory* ia ‘oua toe ‘ai ha me’a ko e *side school*. ‘Oua toe ‘ai ha me’a ko e ako pule’angá, fo’i akó ‘oku taha pē silapa tataua lea, ka ‘oku lea fakapālangi, faka-Pilitānia kātoa pē.

Ko e anga pē ‘a e vakai ‘a e motu’a ni ‘i he talanoa ki he *equity* ‘o e *education* mo e *equity* pē ‘a e tangatá. ‘O ‘oua ‘e hoko ko ha me’a ke fai ha fili ki ai ko ha *choice* pe ko ha *option* kae hoko ko ha me’a ‘oku *compulsory*. Pea ‘i he taimi lahi ‘oku ‘ikai ke ngata aí tau sio ki he *equity* mei he, mei he *system* fakaako Pule’angá mo e ngaahi ako ‘a e siasi ‘oku, ‘oku ‘osi mahino pē foki, me’apango pē te u ngāue’aki e lea ko iá ka ko e lea totonú pē iá, ko e toetonga mei he lava mei he kilimi ko ē kau akó ko kinautolu ia ‘oku ō, pea ko u fakamālō ki he ngaahi ako ‘a e siasi ‘i he’enua hanga ‘o ...

‘Eiki Minisitā Ako: Sea ki’i fakatonutonu atu. Na’e ‘ai pē ke u tuku ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

‘Eiki Minisitā Ako: ... ‘osi e me’a e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Ako: Ka ko u tui ‘oku fu’u lahi e ngāue’aki e ngaahi *generalization* ko e ngaahi lea ‘oku ‘ikai ke tonu ke taau ke ngāue’aki. Hangē ko eni ko ‘ene siolalo ki he kakai fānau ako ‘oku nau ō ki Toloa, nau ō ki ‘Apifo’ou he’ene pehē mai ko e ‘osi kilimi he ‘ave ia hē ...

Siaosi Pohiva: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

‘Eiki Minisitā Ako: Pea toki ..leva. Kapau pē me’a pē Fakafofongá ...

Siaosi Pohiva: ‘Oku ‘ikai ko ha siolalo ia Sea. Ko ‘eku talanoa mo’oni pē ‘aku ia mei he Sitetisitiká.

‘Eiki Minisitā Ako: Ko e lea ko e me’a ia na’a ne ngāue’akí. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku fakatonutonu Sea ke ‘oua te ne ngāue’aki e ngaahi lea ko iá ‘oku ne tukuhifo ‘e ia ‘a e fānauako ko eni ‘oku ‘ikai ke nau hū ki Tonga *High* pe ko e ‘Atelé Sea. Ke ngāue’aki pē tau talanoa fakalelei pē, ka u toki tali pe au ‘amui kae fai pē faka’apa’apa mo e tau toka’i kiate kinautolu ko eni ...

Siaosi Pohiva: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Minisitā.

Siaosi Pohiva: Mālō e tokoní ka ko u fakatonutonu pē mu’a ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e, ‘oku ‘ikai ko e laumālie ia ‘oku fai ‘aki e fakamalangá. Ko e laumālie ‘oku fai ‘aki e fakamalangá ‘a e mahu’inga ko ē ke tau hanga ‘o ‘ilo tonu e ...

‘Eiki Minisitā Ako: Ko ia Sea. Ka ko u kole atu ai leva ke ngāue’aki ‘a e lea ‘oku taau kapau ko e laumālié ia.

Siaosi Pohiva: He ko e me’a pē ‘oku ... Sitetisitiká. Ka u hanga ‘o ‘oatu ‘a e fo’i sitetisitika mo’oni ko ení Sea.

‘Eiki Minisitā Ako: Kae ‘oua ‘e ngāue’aki ‘a e ngaahi tukuhifo pehē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu Fika 1. ‘Oku mo’oni e ...

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Oku ‘ikai ke ‘aonga ia.

Mateni Tapueluelu: Ko ‘eku tokoni pē Sea kapau ‘e laumālie e Fakafofongá.

Sea Komiti Kakato: ‘A e tokoni ‘oku fai he, fakatonutonu ‘oku fai he ‘Eiki Minisitā Akó. Kuo ke ‘osi me’a ‘aki ia ‘e koe ka ‘oku tonu ke ke, ke maau e me’á ke tonu ‘oua ‘e ‘i ai ha tukuhifo ha fá’ahinga me’a. He ko e Fale ko ení ‘oku te me’a ‘i he me’a ‘oku mo’oni ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke te mea’i ‘oku ‘i ai ‘a e me’a Tu’utu’uni e Falé ko e fehu’i kae fai ha tokoni mo hano tali. Fakapotopoto pē feme’a’akí ‘oua leva hono fu’u fakafaikehekehe’í. Mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō Sea. ‘Io, me’apango pē Sea ka ko ‘eku feinga eni ke u hanga ‘o taki mai e fakakaukau ki he fo’i me’a ko e *equity* in *education* ē...

<002>

Taimi: 1155-1200

Siaosi Pohiva: ...‘Oku mahu’inga ke, ke tatau ‘oku ‘ikai ko e tatau ‘oku ‘i ai ‘a e laumālie ai ‘o e tatau, ko e fo’i mo’oni eni Sea, ko e maaka lava ko ē ki he *High School* ‘oku ma’olunga ia, ko e maaka lava ko ē ki he ngaahi ako ‘a e Siasi ‘oku ki’i ma’ulalo ia ko e fo’i mo’oni ia, ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau ia ‘a’aku, ka ko e me’a ia ‘oku hoko. Pea ‘oku pehē ni ko e kau lava ko ē heni ...

Mateni Tapueluelu: Sea ke u ki’i tokoni pē Sea fakamolemele pē.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu fika 4.

Mateni Tapueluelu: Mo’oni pē mahalo e me’a ‘a e me’a ko ē ‘a Tongatapu 1 ka ko e ki’i tokoni pē Sea, mo’oni foki ko e sivi ko ē ki he ngaahi kolisi, tau’atāina foki ‘a e fanau ako pē ko fē ‘a e kolisi te nau fika ‘uluaki ki ai, ‘i ai ‘a e ni’ihi ia te nau lava pē nautolu ‘o hū ki Tonga *High*, ka ‘oku nau mamahi’i ‘enautolu ia ‘a e ngaahi ‘apiako Siasi ‘oku nau kau ki ai, pea ‘oku nau fika ‘uluaki pē nautolu ki ai, sivi pē nautolu ‘o ‘alu pē ki honau ngaahi Siasi, ka ‘oku ‘i ai ‘a e pou pou ki he laumālie ko ē ‘oku ‘uhinga ko ē ki ai ‘a Tongatapu 1.

‘Oku lahi ‘aupito ‘a e si’i kau faingata’a’ia ‘i he ngaahi ‘apiako Siasi ‘oku totonu ke fai ki ai ha tokoni, pea mahalo ko e ‘uhinga ia ‘a e laumālie ‘o ‘ene malanga ke tokonia ke taau ke nau lave pē he faingamālie tatau, ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ia Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito.

Siaosi Pohiva: ‘Io, mālō Sea na’a ku faka’amu pē ke u a’u atu ki ai, he ‘oku pehē ni ‘a e anga ‘eku fakakaukau ‘i he me’a ko e tufotufa, kapau te tau hanga ‘o fai ha tufa ha me’atokoni te tau ‘ave me’atokoni lahi taha ki he ki’i fāmili ko ē ‘oku masiva, pehē atu ko e ha e me’afua ko ia te tau vakai ko e ha ‘ene, ‘a e me’akai mo e vaivai ‘oku. Pea ‘oku pehē tofu pē ‘a e anga ‘a e fakakaukau ‘a e motu’a ni.

Ka ‘oku tau tufotufa, tau ‘ave ‘a e lelei taha mo e lahi taha ki he ako ‘oku ki’i matavaivai ange, ko e anga pē ‘a e fakakaukau ‘i he talanoa ‘a e laumālie ko ē ‘o e *equity*. Tukukehe ange ‘a e *equity*...

‘Eiki Minisitā Ako: Sea tuku mu’a ke u ki’i fakatonutonu atu e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu e Fakafofonga.

‘Eiki Minisitā Ako: ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi *administration* pē ko e ngaahi, ‘a e Siasi mo e ngaahi Siasi fakalele ‘enau ako, ko e pa’anga ‘oku tokoni ange ki he Pule’anga ki he ngaahi Siasi ko eni ‘oku lahi ange ia ‘i he pa’anga ‘oku ‘omai ‘e he Siasi ke fakalele ‘aki ‘enau ako, tau pehē pē ‘oku 1.4 miliona pē ko e 1.8 miliona, ka ko e tokoni ko eni pa’anga ‘e 700 ki he ‘ulu Sea, ‘oku 2.4 miliona Sea. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke u ma’u pē ko e *equity* fēfē eni ‘o kapau ‘oku lahi ange ‘a e tokoni ia ‘a e Pule’anga ki he ngaahi ako ko eni ‘i he pa’anga ‘oku ‘omai ‘e he Siasi ko ia ke fakalele ‘aki ‘enau ako Sea, ko e anga pē fakatātā atu ‘i he fika mo’oni, pea ko e ‘uhinga pē ia ‘a e fakatonutonu Fakafofonga mālō.

Siaosi Pohiva: Mālō ...

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Siaosi Pohiva: Minisitā, tali pē ‘e he motu’a ni ‘a e fakatonutonu, ka ‘oku totonu pē ke tau fakatokanga’i ko e fatongia hono teuteu’i tangata ‘o ha fonua, ko e fatongia ‘uluaki ia ‘o e Pule’anga pē ‘oku ako ‘i he Siasi pē ‘ikai he ko e ‘osi ange ‘a e ‘aho te nau foki kotoa mai pē ‘o ngāue’i ‘a e fonua, pea ‘oku hangē ‘a e fakakaukau ki he *equity*, ke pehē ‘oku lahi ange ‘a e tokoni ia ki he ngaahi ako Siasi, mālō pē ia, mahu’inga pē ke tau fakatokanga’i ko e tefito’i fatongia pē ia ‘o e Pule’anga ke nau hanga ‘o tokoni’i ‘a e ngaahi ako kotoa pē ‘a e Siasi.

‘Oku ou tui pē ‘oku ou fa’a lave ki heni Sea, ka ko e *equity* eni ia ‘i he fakahoko ngāue, ‘i he me’angāue. Ko e fa’ahinga ko ē ‘oku lava ko ē he sivi ‘i he kalasi 6 ‘oku hiki hake eni ki he kalasi 8, ko nautolu pē ia ‘oku ‘osi fakapapau’i kuo nau mateuteu ke nau lava ‘o ma’u e fo’i hetolo ko ē ‘i he silapa he kalasi hoko hake, ka ko e tokolahi taha foki ia kakai ko ē ‘oku nau hiki nautolu ia ki he ngaahi ako *High School*, na’e te’eki ai ke nau lava’i ‘enautolu ‘a e silipa ko ia. Pea ‘oku te’eki ai ke lava ‘e he Pule’anga ke nau hanga ‘o ‘omai ha fa’ahinga fakakaukau pē ‘e teuteu’i fēfēe’i ‘a e fa’ahinga ko ē ‘oku ‘osi mateuteu ki he hoko atu mo e fa’ahinga na’e hiki hake pē ‘oku te’eki ai ke mateuteu ki he hoko atu ‘i he silapa fo’ou ko ia.

‘E Sea mahalo ko e me’a pē ‘oku ou, te u ngata atu pē ai ka ‘oku, ko e fie tokoni atu pē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha laumālie kehe kehe ‘oku fai ‘aki ‘a e fakamalanga ‘oku fai, ‘oku ou fakamālō au ki he Minisitā ‘i he ngāue ‘oku fai, pea ‘oku tau faka’amu ke tau tokoni’i kotoa ia ‘i he’etau tui ko e Potungāue, kau eni ‘i he Potungāue mahu’inga ‘aupito.

Ko e ki’i me’a ‘e taha, te u ki’i faka’osi’aki pē, ‘oku ‘i ai ha fa’ahinga fokotu’utu’u mahino pē foki ‘oku *standardize* ‘a e vahe ia ‘o *approach* e kau Potungāue kotoa pē tukukehe ‘oku ‘i ai e ngaahi Potungāue ‘e ni’ihi ‘oku talanoa pē tatau ka ‘oku fu’u sai ange...

<005>

Taimi: 1200-1205

Siaosi Pohiva: ...mo’oni e lau ‘a e ki’i tohi talanoa ko ē ko e *some are more equal than others*, ko e kau faiako ko e kakai ngāue lahi mo’oni ka ‘oku ‘ikai ke fa’a fakatokanga’i ‘enau ngāue ‘i he hā mai ko ē he’enau vāhenga nau ngāue ‘aho ngāue po’uli he ngaahi pōako ngāue pongipongi kimu’a he taimi ako, toe ngāue he po’uli he teuteu e silapa ki he ‘aho ‘e taha te’eki ke u sio au ha fa’ahinga potungāue ‘a e Pule’anga ‘oku ngāue lahi pehē, na’a ‘oku ‘i ai ha palani ki he kaha’u na’a lava ‘o ki’i tokanga’i makehe atu ‘a e kau faiako ‘i hono fakapale’i pē ‘oange ha’anau ki’i ‘inasi mālō.

Lord Tu’ivakanō: Sea ki’i tokoni pē ki he Fakafofonga tapu pē mo e Feitu’una. Fakafofonga ‘oku ‘amusia kimoutolu na’a mou toki ō mai pē ‘o faiako mou vahe lahi, na’a mau kamata mautolu na’a mau pa’anga ‘e pē ‘e 38 he uike ‘e ua faiako he *high school*, pea na’a mau fiemālie pē kimautolu pea fe’unga pē ia mo e ‘aho ko ia, ka ko u tui ko e me’a ko e ngāue ka ‘oku ke mata’itohi pea ‘oku tonu ke mou kamata moutolu mei lalo mei he *basic* ke mou ‘ilo e anga e ngāue mo e fokotu’utu’u ‘a e founa ngāue ko ē ‘oku fai ‘e he Pule’anga he ko e me’a lahi ia ‘oku hoko ‘i hotau fonua ko ho’o mata’itohi pea ke *expect* te ke vahe lahi te ke ha’u koe ‘o pule mahalo ‘oku faka’atamai ka ko e faka’ulungaanga ‘oku fu’u kovi ‘aupito. Ka ‘oku tonu ke mou ngāue ‘i hotau fonua ‘o fakatatau mo e anga e fokotu’utu’u. Ko e me’a ko ena na’a ke lave ki ai ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā ko e ki’i taimi nounou ‘oku ke to’o e fatongia he ko e me’a lahi ia ‘oku hoko ‘i hotau fonua ko kitautolu ko ē Fale Alea ka ko e ‘alu ki he fatongia ‘oku tonu ke ‘ave ha taha ko ē ‘oku taau mo e fatongia ko ia. He ko e me’a pē ‘oku hoko ‘i

hotau Pule'anga 'atautolu ko eni 'i Fale Alea 'oku tau 'ange ki he *portfolio* pea te ke pehē leva 'e koe te ke pule'i 'a e silapa mo e *policy* 'a e potungāue ko ia.

Kaikehe ko e me'a pē ke mou tokanga ki ai kae 'oatu e fatongia pea hokohoko he 'oku 'osi 'i ai 'a e fokotu'utu'u ka ko e me'a 'oku hoko 'i he ngaahi 'aho ni 'alu atu koe ke pehē 'e koe 'oku ke pule koe he me'a pea ke fa'iteliha koe, ko e me'a ia ko ē 'oku lahi ai ko ē 'etau feliliuaki 'i he ngaahi potungāue 'o hangē pē ko e Potungāue Ako. Pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā he ngāue 'oku fai, ka ko e ngaahi ngāue 'oku fai ia na'e 'osi fakahoko pē mei mu'a pea ke fakahoko ke tokoni 'a e Pule'anga ki he siasi pea fakamālō he 'oku mou misinale mou tānaki pa'anga 'i he taimi tatau 'oku 'oatu mo e tokoni 'a e Pule'anga pea ko e taimi kotoa pē 'oku hikihiki 'a e pa'anga 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ki he ngaahi siasi tukukehe pē 'a e siasi 'a e Siasi 'o Sīsū Kalaisi 'o e Ngaahi 'Aho Kimui na'e 'ikai ke nau fiema'u sai nautolu he 'oku nau tu'umālie, kaikehe ko tautolu 'i Fale Alea 'e makatu'unga mei ai 'a e ngaahi me'a 'oku hoko pea 'oku tonu pē ke tau ngāue fakapotopoto tuku e kau ngāue fakapule'anga he na'a nau 'i ai nautolu taimi lahi 'e lele pē ngāue ia, ka tau ō atu pē mu'a ke tau fengāue'aki pea ngāue fakapotopoto'aki 'a e mafai kuo tuku atu kiate kimoutolu mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki toe lahi e me'a ke fai atu e alea'i 'a e fakamatala ko eni kei taimi lahi pē ka tau liliu ā 'o Fale Alea ko e 'uhinga ko 'etau taimi.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Ako, kātaki Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00

(Toloi 'a e Fale ki he 2:00)
<007>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Alea (*Lord Fakafanua*).

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, 'ikai ke toe 'i ai ha ngāue he Fale Alea, ko e Komiti Kakato pē kole atu ke tau liliu.

(Ne me'a mai leva Sea e Komiti Kakato – Lord Tu'i'āfītu ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Kole ke u hūfanga he ngaahi tala fakatapu kuo aofaki, 'a e fakatapu kakato kuo kamata'aki 'e he 'Eiki Sea. Tau fakafeta'i ki he 'Otua Mafimafi laumālie lelei e 'Eiki Sea e Fale Alea 'o Tonga, 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki e Fale 'Eiki ni. Talitali lelei e tokotaha kotoa pē. 'Ikai ke u toe fakalōloa, ko e 'uhinga ko 'etau ngāue ke 'osi pē ki 'apongipongi, ka 'oku ou lave'i 'e 'osi pē he 'aho ni. Makatu'unga mei he ngaahi taimi ho'omou fiemālie lelei ko u tali, tali, tali he taimi kotoa pē, ko u pehē ke u tohi tu'u he 'ahó ni ke 'osi 'etau 'asenita he 'ahó ni. Pea ka mou toe fakalōloa atu ko e anga ia e Falé tau toki faka'osi 'apongipongi. Hoko atu e feme'a'aki he fakalūkufua he Lipooti 'a e Potungāue Ako 2018 mo e 2019/2020. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Mālō 'aupito 'Eiki Sea, tapu atu ki he Feitu'una 'Eiki Sea, tapu ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga, pehē ki he Hou'eiki Minisitā, Nōpele pehē ki he kakai. 'Eiki Sea ko u loto pē ke u lave atu ki he Lipooti matu'aki mahu'inga ki he kakai e fonuá 'Eiki Sea hotau fonua ni. Ko e ako 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o fanau'i mo teuteu'i 'a e kaha'u hotau fonua. Ko e fanga ki'i fānau ko ē he 'aho ni 'Eiki Sea 'oku hangē pē ha, ko e ngaahi fanga ki'i hakau, ko 'apongipongi

te nau hoko kotoa pē ko e fonua. 'Oku ou mālie'ia 'i he kongā 'o e Lipooti ko eni 'Eiki Sea, 'oku 'ohake ai 'a e ui mei he 'Eiki Minisitā ki he fonua fakalūkufua. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga mālie 'a e fa'ahinga ui ko eni, he kapau he'ikai ke kau kātoa e fonuá 'Eiki Sea ki hono fakakaukau'i 'o 'etau ako, mei he mātu'a tauhi fānau, 'alu hake ai ki he kau failautohi, kau faiako, hū hake ai pē ki he kau taki e fonua 'Eiki Sea. Ko e fo'i 'imisi ko ia 'Eiki Sea 'o e ako, tui e motu'á ni ko e 'amanaki'anga ia hotau fonuá ni. Pea 'i he'ene pehē, 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi...

<008>

Taimi: 1405-1410

Mo'ale Finau: ... ko e fuofua 'alu hake eni 'Eiki Minisitā ki he Ako pea ko u mālie'ia he fakamalanga na'e fai he Fakafofonga Nōpele Fika 1 'anenai 'o fekau'aki 'Eiki Sea pea mo e fiema'u ke tonu hotau fokotu'utu'u hotau fonua. Pea ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku tau molomolo mui'i va'e atu 'a Tonga ni 'i he ta'au fakamāmani lahi 'o e *leadership* pē ko e Tataki Fakafonua. Mea'i pē he Feitu'una 'Eiki Sea 'oku 'i ai e fonua ia tau pehē ko 'Amelika ko e taimi ko ē 'oku fili ai he Palesiteni 'ene Minisitā 'oku 'osi'osi uike pea a'u 'o māhina 'a hono sivilivi'i mo hono fulifulihi ke ne a'usia mo'oni mo'oni 'a e fa'ahinga taki 'oku lava ke tau fanongo 'oku 'asi mai mei he *Ministry* ko eni 'o e Ako. Pea 'oku 'ikai ke u sanitungua 'Eiki Sea pē te u, na'a pehē he Minisitā 'oku ou fakahekeheke ki ai ha fa'ahinga 'uhinga pehē ke ngaahi e holo ko ē 'o Ha'apai *High School* 'ikai ko 'etau talanoa ko eni 'Eiki Sea ke tau talanoa he me'a 'oku *real* 'oku mo'oni.

Ko u tui 'Eiki Sea ko e langa 'o e ako he fonua ni 'oku 'ikai langa 'aki ia e pa'anga pē. 'Oku 'ikai ke langa 'aki ia e poto pē. Ka 'oku tautau kotoa e 'ū me'a ko eni 'Eiki Sea 'i he ngaahi fekitoa 'oku lahi pea 'oku mea'i pē he Feitu'una pea ko hono 'uhinga ia 'Eiki Sea 'oku ou loto ke u fakahoha'a atu ai 'i he *general* pē 'i he me'a ko eni he ko u 'oku ou mālie'ia he lipooti pea ko hono mo'oni 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ngaahi me'a ia 'e lava pē ke ope atu e tipeiti 'o kakau atu ia he *policy* ko ē 'a ē 'oku pule ki ai e Minisitā he ko hono mo'oni 'Eiki Sea ko e Minisitā ko ē mo e Pule'anga 'o e 'ahó ko kinautolu ia 'oku pule he *policy*. Kuo taimi ke mahino ia 'Eiki Sea ki he 'etau lalaka atu ko eni he temokalati hotau fonua ke fai mo mahino ki he to'utangata mo e to'utangata kotoa pē 'i he 'etau lalaka atu ko eni 'Eiki Sea 'i he liliú, 'e 'i ai e poini kuo pau ke tau fakatokanga'i mo faka'apa'apa'i 'a e *policy* 'o e Pule'anga 'o e 'ahó neongo 'oku 'ikai ke tau tui ki ai.

Tokanga Ha'apai 12 ki he Ngāue mahu'inga 'oku fakahoko 'e he faiako

Pea ko ia 'Eiki Sea 'oku 'oatu ko u fie fakahoha'a atu pē au 'i he tafa'aki ko eni 'i he mahu'inga ki he motu'a ni 'a e ako 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e ki'i lea 'oku pehē 'Eiki Sea lea fakapilitānia pē fakamolemole pē Hou'eiki *the greatest call, is the calling of a teacher* ko e faiako 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha *duty* 'oku 'ikai ko ha fatongia he ko e *duty* ia 'e 'ā pē failautohi he 'aho ni he'ikai ke ne fai 'e ia 'ene *lesson plan*. Mohemohe pē ia ko e 'uhinga he na'e faiako fuoloa ia 'Eiki Sea tau pehē faiako ia ha ta'u 'e 7 'ikai ke toe fakakaukau ia ke hanga 'e ia 'o teuteu ha'ane *lesson plan* kae toki 'alu atu pē 'o ma'uloto 'ene lesoni 'a'ana he 'aho hoko 'o fakahoko ko e sio ia 'a e faiako 'i he *concept* 'o e *duty* ko e fatongia.

Sea 'oatu e ki'i talanoa ko eni Sea pea kou tui he 'e kau pē he'eku miniti 'e 10, na'e 'ohake foki 'e he Fakafofonga Nōpele Fika 1 'a e vahe. Sea kimu'a ke u lele atu ki muli na'a ku faiako na'a ku vahe pa'anga 'e 43 pa'anga pē 'e 43 monū'ia e Fakafofonga Tongatapu Fika 1 nau toki ōmai nautolu he vahe ko eni 500 mo e 600. Ko e poini ko ē 'oku 'ohake heni 'Eiki Sea koe'uhí he ko e vīsone ko ia 'a e ako ke lalanga ha fonua 'oku *sustainable* 'oku tu'uloa 'ikai ke ngata

pē he poto faka'ekatēmika ka 'oku kau ia 'Eiki Sea mo e ngaahi me'a fakamōlale, sōsiolo mo e ngaahi me'a kātoa ko ia.

Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā kuo ne 'omai e tekinolosiá. Fanongo 'anenai ki he pehē 'osi tesi e ngaahi me'a fakatekinolosia 'i he ako 'a ia ko e ngaahi me'a fakakomipiuta ko e ngaahi kalasi 'oku tukuhifo 'alu mei he satelaité 'o *transmit* 'alu ki he ngaahi motu 'o e tahí. Ko u tui pē 'Eiki Minisitā na'e kau ai e fanga ki'i motú 'i he tesi ko eni 'e Sea 'oku mea'i he Feitu'una ko e kōviti neongo na'e te'eki ke a'u mai ki Tonga ni ka na'e 'osi ala atu e Pule'anga ia ke fai e fanga ki'i, fanga ki'i tesitesi ko ē 'oka hoko 'a eni ko ē 'oku tau fakataputapui ai he taimi ni. Na'e tesi ai e tekinolosia, fakamālō atu 'Eiki Minisitā pea ko u tui pē 'oku te'eki ai ke kakato mahalo 'oku kei toe pē ha ngaahi me'a ki ai.

Tokanga ki he tu'unga fakamōlale 'a e kau faiako

Ko e ki'i konga 'e taha Sea 'oku ou loto ke u 'oatu he me'a ko eni ka na'e 'ohake 'anenai fekau'aki pea mo e tu'unga fakamōlale pē ko e *moral position* ko ē 'a e kau failautohi, kau faiako 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi fonua 'Eiki Sea ko 'enau 'alu pē ki he ako 'a e fanga ki'i tamaikí ko 'enau silapa 'a nautolu ia 'oku kamata 'aki ia 'a e *emotional* pea mo e *behavioral* mo e *attitudinal, attitude* ...

<009>

Taimi: 1410-1415

Mo'ale Finau: ... mo e 'ulungaanga 'o kamata ia he kalasi 1. Na'e 'ohake 'anenai he Fakafofongá 'a e silapa. Ko u tui au ia 'oku 'osi 'i loto pē me'a ko eni ia he 'oku 'i ai e taimi lahi 'Eiki Sea koe'uhí ko e masivesiva hotau ki'i fonuá 'ikai ke tau fu'u loko lava tautolu 'o tohi'i e fo'i silapa kotoa pē ke fakapapau'i 'oku pa'anga e me'a kotoa pē. Ka 'oku 'osi fá'oaki ki he faiakó 'Eiki Sea 'a e 'elemēniti mo e taukei mo e mahino 'o e faiako. Koe'uhí he ko e faiakó ia 'oku 'ikai ko ha *duty* ko e *calling* ko e ui ia. He ko e taimi ko ē 'oku mahino ai ki he faiakó pe ko ha taha pē he fonuá ni 'Eiki Sea ko hono fatongiá ko e ui 'oku faka'itāniti ia mo faka-'Otua. 'Oku ne hanga 'e ia 'o fai 'ene ngāue *beyond his job description*, ope atu ia he'ene *job description*.

Sea 'oku 'i ai fanga ki'i kau kalake heni 'Eiki Sea 'oku ou, 'i he Fale ni mo 'enau ngaahi ngāue 'oku fai 'Eiki Sea. Lava pē ke u sio ki he 'enau fakamatoato mo 'enau ngāue 'oku *beyond* henau *job description*. 'Oatu ki'i fakatātā ko eni 'Eiki Sea koe'uhí kiate au 'Eiki Sea ko e tafa'aki ia ko eni 'Eiki Sea ko e tafa'aki ia mei 'api he ko e kamata'anga 'o e 'apiakó ko 'api. Pea na'e 'ohake 'anenai 'oku 'i ai e ki'i me'a ko u, ko u mahu'inga'ia ai 'Eiki Sea, ko e 'uhinga 'eku talanoa pehé ni 'Eiki Sea ko e 'uhingá ko e Minisitā 'oku ne me'a maí 'oku ne hanga fatu 'ene *policy* ke ne hanga 'o to'o kotoa 'a e ngaahi 'ū me'a ko eni 'oku mau hanga 'o lī atu ki lotó ki he tēpile. Pea, pea ko 'ene to'o kātoa pē 'ū me'a ko iá 'Eiki Sea pea 'oku ne me'a atu leva 'o fatu 'ene *policy* 'o fakatatau ke *achieve* 'a e ngaahi 'ū me'a ko iá.

'Aho 'e taha 'Eiki Sea ko u 'alu atu ki 'api 'oku 'i ai 'eku ki'i mokopuna ta'u 4. 'Oku *kindy* 'i Pangai.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole 'Eiki Minisitā, me'a mai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu pea mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakató. Sea ko ‘eku tu’u pe ‘aku ia ko e poupu ki he lipooti ko ení Sea he ko u tui pē kuo ngali fe’unga e, ‘a e malanga ‘a e, ‘a Tongatapu ‘a Ha’apai 12 ka u ‘oatu au e ki’i me’a ko ení mahalo na’a toe ki’i ‘aonga ange ia he koe’uhí ...

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole pē ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ko ‘eku tokoni pē ‘aku Sea ki he lipootí.

Mo’ale Finau: ‘E Sea ‘oku ‘ikai ke u tali e tokoní tuku ke toki malanga mai na’a ngalo.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakatonutonu Sea, fakatonutonu Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io ko e hā ho fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko ‘eku fakatonutonú Sea. Ko e malanga ko ení ‘oku fakafelāve’i mo e hā? Ko e lipootí ē ko fē me’a peesi pea mo e kupu’i tohi mo e hā hē, ‘oku talanoa eni ia ki he ngāue ‘oku fai ‘e he *community* pea mo e, tau ‘osi ‘ilo, mea’i kātōa ia ‘e kitautolu. Ko u kole atu, tukuange mai mu’a e faingamālié ke mau ki’i talanoa atu mautolu he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia heni ‘oku mahu’inga ‘aupito ke mau talanoa atu mautolu ai ‘i homau ngaahi vāhengá fekau’aki pea mo e lipooti ko ení.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Lipooti faka’ofa’ofa eni ‘e Sea.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito e fakatonutonú. ‘E Fakafofonga ‘ikai ke tau toe fa’u silapa tautolu he Fale Aleá pe ko ha, ko e *policy* eni ko eni ‘oku lipooti mai e 2018. Ko e hā e vaivai’anga e *policy* e 2018 he lipooti ko iá. Ko e me’a ia ‘oku alea’i ‘i he fakamatala fakata’ú 2019/20. Ko e hā e me’a ‘o e *policy* ‘o ‘enau ngāue ‘oku ha’u ai e lipooti ko ē. ‘Oku ‘ikai ke tau toe fokotu’utu’u ngāue tautolu ‘oku ‘ikai ko ha loto fale ako eni ia ke tau pehē mo pehē mo pehē.

Mo’ale Finau: Sea fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Ko e pepa fakamatala fakata’ú ē mou me’a pē ‘i loto he ‘uli’uli mo e hinehina ‘oku tohi’i ke ‘oua te tau toe fakalahi ha me’a.

Mo’ale Finau: Ko e taumu’a ko ē mo e visone ‘a e akó ...

Sea Komiti Kakato: Pe kole ha me’a ki Ha’apai na’a ‘aonga hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i loto hē.

Mo’ale Finau: Mālō Sea. Ko e taumu’a ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oua te tau toe omai tautolu ‘o faiako, ‘oku ‘ikai ko ha faiako kitautolu, ko e kau Fale Alea kitautolu ‘oku fili he kakai ke tau siofi ko e hā e me’a ‘oku ‘i he lipootí.

Mo’ale Finau: Ko e taumu’a ko ē ‘a e lipooti ‘Eiki Sea ko e mo’ui lōtolu. Ko hono langa e mo’ui lōtolu ‘a e fānau. Ko e fu’u fō’i ‘ēlito ia ‘a e fu’u lipooti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā e visone ‘a e Potungāue Akó.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e visone ‘a e Potungāue Akó ...

Mo’ale Finau: Ko e ‘ēlito ko e visoné ko e langa, ‘Eiki Sea ...

Sea Komiti Kakato: Ke a’usia he kakai Tongá ha tu’unga ako ‘oku ma’olunga, lelei mo laulōtaha ki he fonuá.

Mo’ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Sio ange, hala e faka’uhingá. Me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea mahalo tama ‘oku sai ā ke u mālōlō ā au kae fai ā ho’omo faka’uhingá ‘a moua.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Poupou Sea.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ‘oku fe’unga ia he ko ena ‘oku, ‘oku mahino ho’o me’a mai.

Mo’ale Finau: Mālō, kae tuku pē ke u faka’osi atu, faka’osi atu ai leva.

Lord Tu’iha’angana: Sea.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ki’i faingamālie ko eni ke ...

Mo’ale Finau: Ta’utu ki lalo.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisitā mou faka’apa’apa ‘oku mo’oni e Fakafofongá.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea, na’e toki ‘osi pe eni ...

<002>

Taimi: 1415-1420

Mo’ale Finau: ...kole mai he Minisitā ko ē ke fokotu’utu’u mai ...

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai koe ‘e Fakafofonga.

Mo’ale Finau: Ko ‘eku fakamalanga atu eni ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakamalanga atu eni ki hono langa ko ē mo’ui ‘a e fanau ako he mo’ui lō tolu, ke a’usia ai ‘a e poto, kuo pau ke ma’u ‘e he faiako ‘a e mahino ke ne ‘alu ‘o fai ‘ene ngāue fakamātoato, ko e hā leva hono kovi ‘a ‘eku fokotu’u atu ko ia, ‘oku ‘i ai mo e *system* ia ‘a e Potungāue ko e taliui ke ō he taimi mo e ha fua *policy* ia. ‘Oku ‘i ai ‘enau *policy* ‘anautolu ko e hiki e vahe, *policy* ia. ‘Oku ‘i ai ‘enau

policy ‘anautolu ia kuo pau ke *diploma* ke faiako ‘i he kalasi fiha, ko e *policy* ia. Lahi ‘a e *policy* ia ‘oku ‘ikai ke u toe ala au ia ki ai, ‘i he me’a ko eni. Ko ‘etau talanoa faka-*policy* pē ‘Eiki Sea ‘oku talanoa ‘a e fanga ki’i tu’utu’uni ko ia, ha’u he haafe ‘a e 9, ka ‘ikai ‘e tuli koe, kuo pau ke ke ha’u ‘o faiako’i e *English* he ‘oku ke mata’itohi ai ka ‘ikai te ke ‘alu koe ki ‘api ‘o fai e taliui kātoa ko eni. Ko ‘eku poini ko eni ‘oku ‘oatu ko eni ‘Eiki Sea, ko e fo’i poini fakalukufua eni ke fakapapau’i ‘oku fakatoka e ‘ū *policy* ko ia ‘i he fa’ahinga ‘ulungaanga mo’ui mo e tō’onga ‘a e faiako, ‘a eni ‘oku ou ‘oatu.

Pea ‘oku ‘i ai pē ‘Eiki Sea ka ‘oku me’apango pe ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofonga ko eni, ka neongo ia ‘Eiki Sea ko e, kae tuku ke u ki’i faka’osi atu pē ko ē ‘oku ou fiefia pē au ‘i he lipooti ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā, na’e ‘ohake pē ‘anenai ‘e he ‘Eiki Nōpele ia ‘a e vahe me’a ko ia na’e ‘ikai ke fai ha fakafekiki ia ki ai, na’e ‘ohake pē ‘e he ‘Eiki Nōpele ia ke ‘ai fakalelei ‘a e *portfolio*, na’e ‘ikai ke fai ha fakafekiki ia ki ai.

‘A ia ko e ‘eku ‘ū me’a ko eni ‘oku ‘oatu ‘Eiki Sea ‘oku ou kole atu au heni ki he Minisitā fakamālō atu, ko e toe ki’i me’a pē ‘a eni na’e toe faka’osi ‘aki ‘Eiki Sea ‘oku pehē ni, ko ‘eku poini ‘e lava pē ‘o sivi’i mei ‘api ‘e he matu’a ia e *develop* ko ē ‘a e fanau ‘i he ako, ‘ikai ke toe fiema’u ia ke tohi’i he ‘oku ‘osi ‘i ai pē foki ‘a e lipooti ia ‘a e ngaahi ako ke fakalakalaka ‘a e sivi, ‘e lava pē ‘e he matu’a ‘i he foki atu ko ē ‘a e ki’i tamasi’i ki honau ‘api ke ne ‘ilo’i ai pē ‘oku fēfē ‘a e tu’unga fakamolale ko ē ‘a e failatohi, ‘ilo lelei, ‘e lava pē ke ne ‘ilo’i ai pē na’e mohe ‘a e failautohi pē na’e fai ‘ene kalasi pē ‘ikai.

Ka u ‘oatu pē, ki’i miniti pē 1 ko eni ‘Eiki Sea pea ko e ‘osi ia ‘eku fakamalanga ko e ki’i talanoa ‘oku pehē. Foki atu ki ‘api ki hoku ki’i mokopuna ta’u 4 ko eni pehē mai kiate au, ‘oku ou fie ‘alu ki falemahaki, *I want to go the hospital to hug* ‘a e fefine ko eni ‘a e faiako, ko Lu’isa koā. Pe au pehē atu, *why?* ‘Alu ki falemahaki ‘oku tokoto ai ‘ene faiako, ko e faiako *kindy*.

‘Eiki Sea ‘oku sai pē, ‘oku mahino kiate au na’e ako’i e ki’i ta’ahine ia ‘i he’ene loki ‘a e ‘ofa ko ē ki he faiako, na’e ako’i ia ai ke ma’u e ongo ko ia, pea ma lele ki falemahaki ki’i ta’ahine *kindy* ‘ohovale ‘ene faiako ‘ene ‘asi atu ‘ae ki’i ta’ahine ki ai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ko e faiako foki ena ‘e taha ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: ‘Ikai ko e failautohi ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Tapu mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e ...

Mo’ale Finau: Ko ‘etau talanoa eni he me’a fakafaiako.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ...

Sea Komiti Kakato: Ko e fatongia ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... ‘ilonga pē ‘ene faiako Sea, he ‘oku hangē ‘oku ta’emahino e Fale ni he’ene fa’ahinga faiako, pea na’a ku faiako au ‘i he *High School*. ‘Ikai ke ‘ilo pē na’e faiako ‘i fē. Sea te tau fakatamaiki he’etau to ko ē ki he me’a ko e me’a ia ‘e hoko, sio kau hanga ‘e au ‘o ‘oatu ‘a e me’a mo’oni ko eni ‘oku ou hanga ‘o to’o atu, peesi 41, ‘oku ‘i ai e tupulaki e tokolahi e kau ngāue *ECE*, Tongatapu, pea mo motu ko e anga ia ‘a e me’a ko e fokotu’u, pea to’o mei he lipooti Sea.

Sea ko e ‘uhinga ka ‘oku faka’ofa ‘a motu he ‘aho ni,mo’oni ia.

Mo’ale Finau: Sea kau ki’i faka’osi atu, toe pē ‘eku miniti ‘e 1

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ...‘e miniti ‘e 20 ‘ene taimi Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga Ha’apai tuku ke faka’osi mai ‘a e ‘Eiki Minisitā pea toki ‘oatu ho’o miniti ‘e 2 faka’osi.

Mo’ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mou feme’a’aki lelei pē he ‘oku ‘ikai ko ha lova eni ‘oku ‘ikai ke fai ha lova ia ‘i he Fale ko eni, ko au pē ia ‘oku ou ‘uluaki ma’u pē ‘i he tepi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘oku sai pē Sea kae ‘ai e fakamalanga he te tau mohe he ngāue ‘i he ngāue ‘a e fa’ahinga fakamalanga ko eni Sea. Sea ko e me’a ‘oku ou fiefia ai mo fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Ako kau eni he lipooti lelei mo faka’ofa’ofa.

Mo’ale Finau: ‘Eiki Sea ko ē ‘e malanga ia kau faka’osi au kae malanga ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni koe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: ... he ko hono ‘uhinga ko ene faka’ofa’ofa.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā ki’i koma ai kae faka’osi e ka ke toki me’a malanga koe.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘ai mu’a ‘etau taimi kapau ‘oku miniti ‘e 10 pea 10 mo’oni.

Sea Komiti Kakato: Te u tautea mo’ua ho’omo toe fakatonutonu au. Feinga ke tuku ho’omou o’io’i kia au, mou talangofua.

Mo’ale Finau: Sea ko u me’apango’ia pē he me’a ko eni, he mo’oni pē ‘oku ‘i ai e ki’i tēpile he mo e fika.

Sea Komiti Kakato: Fakamā’opo’opo mai Fakafofonga Ha’apai ko e ‘alu eni ke miniti ‘e 20 ho’o me’a takai ho’o faka’uhinga ‘omai e loli ‘akau ia ‘ikai ke langa ‘a e fale ia ka na’e tā mai ke langa ‘a e fale, me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou tui he ‘ikai ke u lave au ki he ‘ū fika ko ē faingofua pē ke ma’u ‘a e sivi mo e fika, ko u nofo atu ‘i he me’a ‘oku tui ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko e ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Mo’ale Finau: ... *challenge* pe ko e pole lahi ia ‘o e ngāue faka-faiako ‘o e ‘aho ni. Ko e ki’i me’a na’e fai he faiako ki he ki’i ta’ahine ko ‘ē na’a ne ako’i e ‘ulungaanga te ne toho ‘a e ‘ulungaanga ko ia ‘o a’u ki he fika, saienisi, siokalafi mo e tonga ‘alu ai pē ‘o a’u ki he’ene *graduate* ‘alu ‘o ngāue ko e faka’uhinga ia ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea e ki’i malanga ‘oku ou fai

pea neongo 'ikai ke tō lelei ki he faiako ko eni, ka 'i he tui 'a e motu'a ni 'Eiki Sea ko e fanga ki'i me'a iiki ko ia 'osi tō fakamolale pē ia ke langa hotau fonua, pea 'oku mahu'inga ia 'Eiki Sea. Ko e me'a ki he lipooti mai na'e lava ha toko 10 fai pē ia, pea 'oku mo'oni pē ia pea hiki e ngāue mo e faiako. Ko e ki'i me'a 'e taha faka'osi pē 'Eiki Minisitā 'oku ou pou pou ki ai ko e faiako *kindy* he taimi ni 'oku *diploma* pē mo e mata'itohi 'ikai ke toe hangē ko e taimi ko ē ko 'etau *tradition* foki ke pae atu pē ha taha pē ko e 'uhinga ko e ki'i *kindy*, 'oku 'asi mai he 'aho ni 'oku fakamatoato'i he ko e *foundation* ia ko e *kindergarten* 'ave ki ai e lelei taha ke ako'i pea te nau tutupu hake pē 'o fakalalakaka. 'Oku ou kole fakamolemole atu ki he Feitu'una Sea na'a ngali kuo te hē na u lave pē 'anenai.

Sea Komiti Kakato: Faka'ofu'ofa e me'a Fakafofonga, 'osi pē eni ho me'a me'a mai e 'Eiki Minisitā pea Tongatapu Fika 1.

Mo'ale Finau: Kae foaki au e taimi ki he Minisitā Niua.

Sea Komiti Kakato: Ko u pehē ke ke me'a fekau'aki mo e teuteu katoanga'i 'o e ako 'i Ha'apai 75 'a e siasi...me'a mai 'Eiki Minisitā 'o e Fakalotofonua mālō 'aupito Fakafofonga Ha'apai tānaki mo e tokoni ki he Pule'anga 'osi e Minisitā pae hoko mai ki Tongatapu Fika 1 pea toki 'i ai ha taha he Hou'eiki 'e me'a mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Fakamālō atu Sea ma'u faingamālie. Sea ko e fie tu'u hake pē 'a e motu'a ni ke pou pou ki he lipooti ko eni pea mahino kiate au 'a e nga'unu 'a e ngāue, ka ko eni 'oku 'ikai ko ia pē. 'Oku fakatokanga'i na'a mau ō tanupou hē 'a e 'apiako ko ē Tonga *Side School* ko e fakalalakaka ia 'oku nga'unu pē ki ai 'a e potungāue pea hangē kiate au 'oku 'i ai mo e fepōtalanoa'aki ki he 'univēsi. 'A ia 'oku ou pou pou lahi ki he lipooti ko eni Sea. Ko e ki'i me'a pē 'oku ou fie, ko 'eku fakamanatu pē 'a'aku ki he 'Eiki Minisitā ke manatu'i ange mu'a 'a Tokelau mama'o koe'uhī ko e *ECE* 'oku fiema'u lahi 'aupito ke 'i ai 'a e ki'i ako ko ia tatau pē 'a Niuafo'ou pea mo Niuatoputapu. Ko Niuatoputapu pē 'oku 'i ai e ki'i ako *kindy* ia 'a e siasi, ka 'oku ou tui ka fakaivia 'e he Pule'anga 'e toe lelei 'aupito ange pea 'ikai ke ngata ai hangē ko e talanoa ko ē ki he to'u ko ia, ko e ngāue lelei taha he ko e ki'i to'u lelei taha ia ke fai hono teu'i kimu'a pea nau toki 'alu hake 'o kalasi 1.

Sea 'oku ou tui ko e lelei ia.

Mo'ale Finau: Ki'i fakatonutonu Sea. Fakatonutonu Sea, ko e fakatonutonu 'oku pehē ni.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e fakatonutonu.

Mo'ale Finau: Ko e lipooti 'oku tala e lipooti 'oku 'ikai ke fai ha kole, 'oku kole ia he'ene me'a.

Sea Komiti Kakato: Tonu e fakatonutonu...

Mo'ale Finau: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ...'oua toe fai ha kole ka mou fekātaki'aki.

Mo'ale Finau: Mālō Sea tali e fakatonutonu.

Sea Komiti Kakato: Ta ko ē ko e me'a ki kolo ko e vakai e kato kumala ta ko ē 'oku fakatau ai mo e me'i moa ia 'oku lava lelei pē haka ai.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea. Sea 'oku ou fakamolemole atu pē ki he Fakafofonga 'oku mo'oni ko e me'a eni ia na'e tonu ke kau he lipooti ka ko e toki manatu'i hake ē he lipooti ko ē 'a Niua 17, ka 'oku ou fie 'oatu ai pē heni, ka ko hono mo'oni Sea ko 'eku sio hifo ko ē ki he peesi 41, tupulaki e tokolahi e kau ngāue *ECE* ko ē he ngaahi motu pea 'oku ou tui ko e fakaivia ko ia ko e toe 'asili ai pē hono tokangaekina 'o e ako 'i he ngaahi 'otumotu 'o lave ai pē kimautolu mei Tokelau mama'o, pea ko ia Sea 'oku ou pou pou atu ki he lipooti ko eni ka 'oku ou fokotu'u atu ā ke tau tali ko u tui kuo napangapangamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai Tongatapu Fika 1.

Tokanga Tongatapu 1 ki he mahu'inga 'o e taukei 'o e kau faiako

Siaosi Pohiva: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una kae 'uma'ā e Hou'eiki kae fakakakato ai leva e faingamālie na'e 'omai 'anenai. Sea na'e me'a 'anenai 'a e Hou'eiki Nōpele 'o Tongatapu fekau'aki pea mo e vahe homau taimi pea ko e mo'oni e mo'oni 'ene me'a Sea. Ko e taimi ia ko ē na'e ongo'i he kau faiako ko e ui *passion* he na'a nau...totonu pē ke mea'i he Hou'eiki e to'utangata he taimi ni 'oku kehe. 'Oku 'i ai e lea ia he taimi ni ko e *show me the money*. 'Oku 'ikai ke toe ma'u 'e he tokolahi e kau ngāue ia he taimi ni fa'ahinga laumālie ko ē na'a tau ma'u he taimi...

<007>

Taimi: 1425-1430

Siaosi Pohiva: ... ko ē mo e mātu'a taimi ko ē fai ongo'i e ngāue na'e mu'omu'a ia he ki'i sēniti pē ko e monū'ia 'oku ma'u. Ko e me'a 'oku fai ai e hoha'a Sea hangē ko 'ene ha 'i he Lipooti, 2018 peesi 55. He kapau 'e 'ikai ke tau fu'u loko tokanga ki ai, 'e hokohoko atu e me'a ko eni. Ko e ngaahi pole ko e fo'i pole fakamuimui taha taupotu taha ki lalo he peesi ko ia 'oku pehé ni kau ki'i lau atu pē 'Eiki Sea. "Fakangatangata 'a e ngaahi lakanga ke fou ai 'a e faiako, he 'oku lahilahi 'a e 'alu 'a e kau faiako ki he ngaahi Potungāue kehe 'a e Pule'anga, pea mo e ngaahi kautaha 'ikai faka-Pule'anga pē ko 'enau hiki atu kinautolu ki muli".

Mea'i 'e he Hou'eiki e Fale ni kapau te mou vakai atu ki he ngaahi Potungāue lahi kehe 'a e Pule'anga, tokolahi ai ko e fu'u kau faiako. Kapau te te talanoa lelei mo kinautolu 'a e 'uhinga na'a nau mavahe ai mei he faiako, ko e fa'ahinga ko eni ko e fa'ahinga faiako lelei. Ko e kakai na'a nau faiako lelei. Ka ko e 'uhinga pē 'enau mavahe he na'e ngata 'a e ngaahi lakanga ke nau hikihiki ai pea nau mavahe leva nautolu mei he Potungāue Ako, mo honau fu'u talēniti faiako ko ia.

Sea 'oku 'i ai 'a e sistemi ia he ngaahi fonua 'e ni'ihi, ko 'etau talatalanoa pē na'a tokoni 'oku pehé ni. Ko e natula eni 'o e faiakó 'oku ou 'ilo lelei he'eku kei ngāue, *promote* e tama faiako lelei 'o a'u atu ki ha tu'unga 'oku *promote* ia 'o mavahe mei he faiako 'o 'alu ia 'o Tokoni Pule 'o 'alu ia ki Ofisi pē ko e *Admin* 'alu ia mo hono talēniti lelei fakafaiako. Na'a 'oku ai ha fa'ahinga sisitemi, ke nofo pē he faiako he ko hono talēniti ia, kae hikihiki pē 'ene vāhenga 'ana ia fakatatau mo e fa'ahinga *promotion* 'oku totonu kae 'oua 'e fakamavahe'i mei he lakanga faiako. 'Oku hoko ia Sea he Potungāue Ako, mo e ngaahi ako lahi. Fai e ngāue 'a e tama faiako ko 'ene lelei tahá 'i loki ako, te 'alu atu kita 'oku tangutu mai 'a e tokotaha ia ko iá he ta'u hoko 'i 'ofisi

'alu ia 'o fai e ngāue faka-*admin*, mo hono talēniti fakafaiako, koe'uhi pē *promote* ke ne ma'u ha ki'i vāhenga 'oku toe ma'olunga ange. 'Ai pē ke fakakaukau'i he 'oku ai 'a e kau faiako lelei 'oku nau mavahe nautolu mei he faiako koe'uhi pē ke ne ma'u ha ngaahi monū'ia ka koe'uhi ko 'ene fakangatangata 'a e ngaahi monū'ia ko ia 'i he faiako, pea 'oku nau mavahe ai nautolu mei he talēniti, mei he ngāue'i honau talēniti totonu ki he ngaahi feitu'u. 'Oku ai mo e ni'ihia ia 'oku nau hiki atu nautolu ki ha ngaahi Potungāue kehe, koe'uhi pē ko e 'ikai ke toe 'oange ha faingamālie mo ha ngaahi monū'ia fakavāhenga 'i he Potungāue Ako. Ko ia Sea ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie 'a e fakamālō atu ki he Minisitā Ako, pea ko u tui lahi e ngaahi ngāue 'oku hanga mai mei mu'a ki hono fakalelei'i 'o e fakahoko fatongia 'a e Potungāue ko eni. Mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu Fika 1. Me'a mai.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē 'Eiki Sea he, kau toe 'oatu pē mu'a e ki'i fehu'i ko eni Sea ko hono 'uhinga pē ko e fehu'i ko ia na'a ku 'oange 'anenai ki he 'Eiki Minisitā Ako, mamafa ki he motu'a ni Sea ko hono 'uhinga ko e fetokoni'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi ako kehe. Pea na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ako 'oku 'ikai ke toe ai ha *case* natula tatau mo ia na'e fai ai 'a e fetūkuaki he kuohili si'i, 'i he pa'anga tokoni ki he ngaahi 'apiako Sea. Ka 'oku ou fiefia pē ko hono 'uhinga 'oku me'a heni 'a e 'Eiki Palēmia pea 'oku ou kole pē ke fakatonutonu mai 'a e ma'u 'a e motu'á ni kapau 'oku hala. Ka na'e ai 'a e fakamatala 'oku pehē, na'e 'i ai e me'a 'a e Palēmia, faka'uhinga ko e ngaahi tu'uaki 'oku fai ki ai e fakatonutonu fakalao 'oku hoko pē ia he ni'ihia e ngaahi 'Apiako Siasi mo e ngaahi 'apiako kehe.

Sea ko e taumu'a 'o e fehu'i ia ko u fai atu, he 'oku kamata ke ha'u e ngaahi fakamatala kia mautolu mo e ngaahi fakamatala pepa. 'Oku tuhu ia ki he me'a ko ia na'e me'a ki ai e Palēmia. Pea 'oku mau faka'amu pē Sea 'e fakahoko tatau e lao ki he tokotaha kotoa pē. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku kole ke fakama'ala'ala mai e tafa'aki ko ia mea'i pē ia 'e he Hou'eiki. Ko e Lao Hia kehe foki ia mei he Lao Sivile ke 'osi pē ta'u 'e 5 pea 'osi. Lao Hia pē ko e ha hono fuoloa ka ma'u pē kei hia pē ia. Ko ia Sea ko 'eku faka'amu pē 'aku, ke fakapapau'i pē 'oku malu 'a e tafa'aki tokoni ko eni, pea ua, kapau pē 'oku 'i ai ha ngāue ke fakahoko pea ke tatau...

<008>

Taimi: 1430-1435

Mateni Tapueluelu: ... ki he taha kotoa kae *fair*. Ko e anga pē ia e ki'i fakamalanga Sea mo e 'oatu ke tokoni mai 'a e Pule'anga pē 'oku hala koā 'eku ma'u 'a'aku ki he fakamatala na'e 'omí pē ko ia pē ka 'oku 'amanaki pē Sea 'e fakahoko totonu mo taau 'a e lao ki he taha kotoa. Mālō e ma'u faingamālie 'e 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Losaline Ma'asi: Sea kole pē ki'i faingamālie ko eni ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Losaline Ma'asi: 'Oku 'i ai 'a e fakatapu ki he Feitu'una Sea, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia pea pehē foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato kae 'atā mu'a ki he finemotu'a ni ke fai pē ha ki'i fehu'i pē 'i he mahu'inga'ia 'i he 'i he lipooti ko eni 'oku 'omi 'e he 'Eiki Minisitā Ako. Kapau pē 'e Sea ke me'a hifo ki he Fakamatala Fakata'u ko ia 'o e 2018 'i he peesi 56 pea ko e halafononga ki he foua. Pea ko e 'uluaki *bullet point* 'uluaki 'oku

'i ai e faka'amu ke 'oatu ha tohi ki he *PSC* ke solova e palopalema 'o e tu'unga vāhenga pē ko e 'ai pē ha fo'i hiki faka'angataha ke solova e palopalema ko eni. Ko e 'eke pē ia 'a e finemotu'a ni Sea koe'uhí ko e mahino foki kuo fakafo'ou mai eni e *Remuneration Authority* ki he'etau sikeili vāhenga ko ia fakapule'anga pea 'oku, ko 'eku 'eke pē au pē ko e hā 'a e palopalema ko eni he 'oku mahino foki ko e, 'i he tu'u ko ia ko ē 'a e sisitemi ko eni pea mo e pēseti 'e nima 'oku hilifaki mai 'i he 'osi ko ia ko ē 'a e *PMS*. Pea ko e, ka ko e 'omai ko ē palopalema ko eni 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia ki he finemotu'a ni ko e faka'amu pē koe'uhí ke, ke fakamahino mai ko e hā e palopalema ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai koe 'Eiki Minisitā Ako ko u fakama'opo'opo mahalo kuo 'ikai toe ai ha me'a 'e toe fie me'a ki ai 'a Hou'eiki. Me'a mai.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea, tapu mo e Feitu'una Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato, fai atu pē mu'a ha ki'i fakama'ala'ala ki he ngaahi me'a na'e tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipa fekau'aki mo e Lipooti ko eni 'a e Potungāue Ako me'a ko eni fekau'aki ko eni pea mo e faka'ulungāanga tui pē 'oku tau tui tatau kotoa pē kau eni he me'a mahu'inga ka he'ikai ke lava he faiako 'o fetongi 'a e mātu'a. Ko e me'a eni 'oku mahu'inga'ia ai e potungāue Sea tautautefito ki mui ni mai lahi 'a e ngaahi kautaha 'oku nau fie ōmai 'o fai 'enau polokalama 'i he ngaahi Lautohi mo e ngaahi *High School* ka ko e tu'utu'uni tu'upau he taimi ni pau ke nau 'omai 'enau polokalama ke mau sio ki ai pea kapau 'oku mau sio 'oku ai ha me'a 'oku mau pehē ko e fatongia ia 'o e mātu'a pē ko ha me'a ia 'oku tau pehē 'oku pelepelengesi pau leva ke 'ave tohi ki he mātu'a ke nau *consent* mai pē nau loto kae toki faka'atā 'a e kulupu pē ko e tokotaha ko eni ke 'alu 'o fakatalanoa ki he fānau he ko e taimi ko ē ko ē mei he haafe hiva ki he haafe fā Sea 'oku 'omai ai 'a e fatongia ki he potungāue ke hangē 'oku nau hoko ko ha *guardian* ko ha tokotaha 'oku nau tokanga'i e fānau 'ikai ke ngata pē 'i hano fakamaama mo ako'i 'a e fānau ka ko hono *make sure* 'oku nau hao mo nau malu 'i he taimi ko eni 'oku nau mavahe mai ai mei 'api. 'A ia 'oku tau tui tatau kotoa pē 'oku kau e 'ulungāanga kau e ngaahi me'a pehē he me'a mahu'inga ka 'oku 'ikai ke pehē 'e he Potungāue Ako ia ke nau hanga 'o fetongi 'a e fatongia mahu'inga ko ia 'o e mātu'a. Mau ala tokoni pē 'i he ngaahi tafa'aki pea ko e fatongia 'a e mātu'a 'oku kei mahu'inga'ia ai 'a e potungāue pea 'oku fakamahino pē ia 'i he ngaahi *policy* 'oku mau ngāue'aki ki he fakamatala 'oku 'ave ki he fānau. 'Osi mea'i pe he mātu'a ia 'a e silapa 'a e Potungāue Ako 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku fufuu'i ko e me'a ia 'oku *available* ki ha taha pē 'oku ne fie 'ilo ki ai 'a e me'a 'oku ako'i ki ai e fānau mei he *kindergarten* 'o a'u ki he'ene 'osi he *High School* tatau pē mo e 'osi ko ē mei he *High School*. 'A ia ko e 'uhinga ia ko 'ene 'omai, ko 'ene ki'i tamasi'i pē ko 'ene ki'i ta'ahine 'oku ne 'osi mea'i totonu pē 'e ia 'a e me'a 'e ako'i ki ai ka 'i ai leva ha me'a kehe mei ai hangē ko 'eku lau 'anenai Sea pau ke mau foki kia nautolu ke nau faka'atā mai pē 'e loto ke fai ha talatalanoa pē ko ha ki'i ako pehē ki he'enu fānau. Mahu'inga 'aupito Sea 'a e me'a na'e 'ohake hangē ko ē na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Tongatapu 1 kae 'uma'ā 12 mo e Tongatapu 4 me'a mahu'inga eni ke tau sio ko eni ki he ki he *quality education* pē 'oku 'aonga nai 'a e pa'anga ko eni fu'u pa'anga lahi ko eni 'oku tau fakahū pē 'oku tau *invest* ...

<009>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Ako: ... 'i he'etau fānaú. Pe ko e hā e founa ke tau fuatautau'aki 'a e, 'a e ola ko eni 'o 'etau *investment* pe ko e pa'anga 'oku tau 'ave ki ai. Ka ko e kimu'a ai Sea 'oku tau 'osi 'ilo'i kotoa pē 'a e ngaahi fatongia ko eni 'oku lahi e feme'a'aki ki ai hono tokoni'i e kau faiakó Sea. 'A ia ki he motu'á ni tatau pē ako ko u tui mo tautolu kotoa pē. Mahu'inga ke tokoni'i 'a e kau faiakó ke nau lava 'o fai fakalelei honau fatongiá. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ia

na'e 'osi mai mei Kolisi Fakafaiako he ta'u 'e 15 kuohili 'oku 'ikai ke tonu ai ke toe ako'i ai pe toe 'oatu ha fakamaama he ngaahi tafa'aki hangē ko e tekinolosiá.

Tokanga Minisita Ako ki he mahu'inga ko ia 'a e kau faiako

'A ia 'oku feinga leva e potungāué ko u tui 'oku tatau pē mo e ngaahi kau Minisitā kimu'a atú 'a e feinga ke *update* pe toe ki'i fakalelei'i ange e 'ilo 'a e kau faiakó ke tokoni'i kinautolu 'i he fakahoko honau fatongia ke toe lelei ange 'a e 'ilo 'a e fānaú pe ko e *quality* ko ē 'o e ako 'oku nau a'usia ki aí. Pea hangē pē ko ē na'e fakahoko atu pē 'e 'Eiki Sea 'a e ngaahi taimi kehekehe pē 'a e feinga ko eni ke tokanga'i ko eni e kau faiakó. Pea 'oku ou tui tatau au mo e kau Fakafofongá ko u tui 'oku tau tui tatau kotoa 'a e mahu'inga ko ia 'o e fatongia 'a e kau faiakó.

Sikolasipi ki he kau faiako

Hangē ko ia ko e ta'u ní Sea mau foaki ai 'a e sikolasipi 'e 100 ki he kau faiakó, kau faiakó 'ata'atā pē. Ko e tokoni eni 'a 'Aositelēlia Sea ke *upgrade* ai 'enau ngaahi *diploma* ke nau ma'u hanau *degree* ko e 'uhingá pē mo e taumu'a ke toe lelei ange 'enau fakahoko fatongia, toe lelei ange ai 'a e 'ilo 'a e fānaú Sea. 'A ia ko e ngaahi fakakaukau pehē ko e 'uhingá pē ko e taumu'á na'e 'ikai ke 'ave e pa'anga ia ko eni ke langa'aki ha loki ako. 'Oku 'i ai pē ngaahi tafa'aki kehe ki ai ka ko e 'uhingá pē ko e mahu'inga'ia ke lelei 'a e fakahoko fatongia 'a e kau faiakó mo e lelei 'a e ola 'o e ako 'a e fānaú.

Ko e me'a ko eni ki he silapá pea mo hono *assessment* pe ko e sivi'i 'a e ola e fānaú. Nau 'osi fakahoko atu pē Sea pea 'oku tuku pē mu'a ke u toe 'oatu he na'e toe 'ohake pē 'a e fakatalanoa ki ai, 'a e feme'a'aki 'a e kau, 'a e Hou'eiki Fakafofongá. Na'e 'osi fai e *review* ia fai e sio 'a e, 'a e Pangikē 'a Māmaní ki he silapá pe 'oku fēfē. Na'e to'o mai leva 'a e ngaahi lēsoni pau hangē ko e Saienisi, Fika pea mo e ke nau *English* sio ange ki aí ko e hā e tu'unga 'oku 'i aí. Me'a ni 'oku kei *relevant* pē me'a ní 'oku kei fe'unga pē ki he taimi ni pe 'oku tonu ke liliu pe 'oku tonu ke tānaki atu, tonu ke to'o, founga 'oku faiako'i 'akí. Fai leva e sio ki ai ko e hā e ngaahi *outcome*, me'a ní 'oku fu'u *general* pe 'oku tonu ke toe ki'i fakamahino ange.

Kātoa e ngāue ko eni Sea na'e tokanga ki ai e Hou'eiki Mēmipá na'e fai, pea 'oku 'atā 'a e lipooti ia ko eni kapau, 'oku 'i ai ha komiti heni 'a e Fale Aleá 'oku nau fie me'a ki hono vakai'i ko eni 'o e silapá. 'Omai ai mo e ngaahi fokotu'u ke fakalelei'i 'a e ngaahi me'a 'oku tonu ke fai ha sio ki ai. Tatau pē pea mo hono vakai'i Sea 'a 'etau founga ko eni 'oku sivi'i'aki 'a 'etau fānaú pe ko e *assessment*. 'Ikai ke ngata pē 'i he fa'ahinga founga pe ko e tau pehē ko e 'ai *homework* mo e alā me'a pehē ka ko e sivi. 'Oku fehu'i'ia ai pe 'oku kei tonu ke tau kei sivi foomu 5, pe 'oku toe tonu ke tau hiki hake pē ki he foomu 6, foomu 7 he ko e taimi ni ia ko e ngāué ia 'oku meimei 'eke mai pe ia *minimum* pē he foomu 6 mo e foomu 7.

Kātoa e ngaahi fehu'i ko eni na'e 'ave pea na'e fai e tālanga'i pea na'e 'omai leva e lipooti tatau pē pea mo e hangē ko ē ko hono vakai'i 'o e silapá. 'I ai pē mo hono vakai'i eni. 'I he taimi ko eni 'oku tau fai ai ha sivi 'a ha tahá ko 'ene, ko 'ene 100 ko ē pe ofi he 100 'i he fika 'oku mafá tatau ia pea mo 'ene 100 he Tongá pe 'oku ma'ama'a ange e taha 'i he taimi fua ai 'a e taha ko eni. 'A ia ki'i fanga ki'i me'a pehē mea'i pē 'emoutolu 'oku fa'a lahi e feme'a'aki aí 'e fai e sio ki ai pea na'e 'osi lava e lipooti ko eni pea 'oku tuku mai leva mo e ngaahi ngāue pe ko e *recommendation* ke fakahoko he potungāué 'i he 'unu'unu atu ko eni kimu'á.

Kamata katoa e ngaahi ngāue ko ení Sea hangē ko ‘eku talanoa ‘i he talateu ko eni ‘o e lipooti ‘a e potungāue kimu’á ‘osi e ta’u ‘e 15 ‘a e palani ‘a e Potungāue Ako hoko leva eni ki he ta’u ‘e 15 hokó. Katoa e ngaahi, ‘a e ngaahi ‘a e *review* ko eni mo e ‘ū me’a ko eni ‘e *feed* ia pe ‘alu ia kau ia ‘i he ngaahi ngāue ke fai ‘i he ta’u ‘e 5 ta’u ‘e 10 hoko maí ‘i he tau fakalalakaka ko eni ‘o e akó. Mahino ‘aupito pē hangē ko e akó ia he’ikai ke liliu hake pe ia ki he uike kaha’ú pe ko e mahina kaha’ú. ‘E ‘i ai e taimi ‘e fiema’u ‘oku ‘ikai ke ngata pē hono tohi’í ‘o liliu e tohi ka ‘oku fiema’u ke toe ako’i mo e kau faiako te nau faiako’i ‘a e silapá, te nau seti ‘a e sivi. ‘A ia ko e ngaahi me’a ko iá ‘oku ‘i ai taimi ‘oku fiema’u ai ke fakahoko pea ‘oku fakahū leva ia ki he palani ko ení. Pea ‘oku ‘i ai e fakamālō heni...

<002>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Ako: ... ki he Pule'anga Nu'usila nau ‘omai leva ‘a e tokoni ki ha timi ke nau hanga ‘o tātānaki mai ‘a e ngaahi ngāue ko eni ke fai ‘i he ta’u ‘e 5 ta’u ‘e 10 ta’u ‘e 15 ko eni ‘o fokotu’utu’u ia ‘i ha palani ‘o e fakalalakaka ‘o e ako ki he ta’u ‘e 10/15 hoko mai e, ‘o *compile* fakataha ko e ‘uhinga ke ne hanga ‘o *guide* tautolu pē ko e hangē ‘oku ne hanga ‘o fakahinohino mai ‘a e ngaahi me’a ‘oku tonu ke fai ha sio ki ai ‘i he’etau ‘unu atu ko eni ‘i he ako.

Na’e ‘osi fai pē ‘a e feme’a’aki heni Sea he *form 1* mo e *form 2*, ko e polokalama ko eni na’e ‘asi ia ‘i he palani fakalalakaka ko eni 2004, a’u mai 2009 ko e *form 1 form 2* pē pē ko e *middle school* pē ‘e 9 na’e ‘osi fokotu’u, pea na’e hoko atu leva ‘a e ngāue ‘a e Pule'anga ki hono fakakakato ke feinga’i ke a’usia ‘a e fo’i taumu’a ko eni ‘a eni pē ko ē na’e ‘osi fai fa’a fai e fema’a’aki ki ai. Mo’oni’aupito e ‘a e me’a na’e ‘ohake ‘e he Fakafofonga ‘i he feme’a’aki ‘anenai fekau’aki pea mo e sivi, ko e sivi ia Sea ‘oku ne ‘omai pē ho maaka pē ko ho’o *grade*, ko e me’a ia ‘a koe he ‘osi ko ē ho’o sivi pē ko fē ‘apiako ‘oku ke fie me’a ki ai, ‘oku ke fie hū ki ai, me’a ia ‘a e ki’i tamasi’i mo e ki’i ta’ahine. ‘Oku ‘ikai ke pehē mai pē ‘oku ke 300 kuo pau ke ke hu ki *Tonga High*, pau ke ke hu ki ‘Atele, fa’iteliha ko e fili tau’atāina ia ‘a e ki’i tamasi’i mo e ki’i ta’ahine ko ia pē ko fē ‘apiako ‘oku ‘ai ke hu ki ai.

Pea ‘oku hangē pē ko ē ko e feme’a’aki ‘anenai ‘oku fa’a me’apango’ia ‘i he’etau pehē ko e lelei taha pē ‘oku ‘alu ki he, kae toenga ‘oku ‘alu ki he ngaahi ‘apiako kehe. Mole ke mama’o Sea, kapau pē na’a mou manatu’i ‘a e ta’u kuo ‘osi lahi ‘a e ngaahi lesoni ‘i he sivi fakafonua ‘a Tonga na’e ma’u ia mei he ngaahi kolisi kehe ‘o ‘ikai ko *Tonga High*. ‘A ia pea kapau leva ko e lelei taha ia na’e ‘ave ki *Tonga High* ko e anga fēfē leva ‘a e ma’u ia ‘e he ‘ū ngaahi ako ko ē ‘a e ngaahi lesoni ko ē, ‘a ia ko e ‘uhinga ia ko ē ...

Siaosi Pohiva: Sea kau ki’i tokoni atu pē ai.

‘Eiki Minisitā Ako: Mālō pē tokoni ‘Eiki Sea...

Siaosi Pohiva: Lava pē ke ma’u ko e sai ange e ngāue ‘a e kau faiako ko ia na’e ‘ikai ko ha ‘uhinga ia ko ha tamaiki na’e ako, mālō Sea. Ko e tokoni pē ia.

‘Eiki Minisitā Ako: Sea tukuange ke fa’iteliha ‘a e... ka ‘oku mo’oni pe Fakafofonga lava pē ki he, ka ko ene taimi ko ē ‘oku laka ai ha taha ‘i he kau ako ‘a *Tonga High* ‘oku ‘ikai ko e faiako pē, mahino’i ko e tokotaha ko ia ‘oku sai pē mo ia ia.

‘A ia ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ke ‘oua mu’a te tau hanga ‘o fakapalataha ‘o tala ko e taha pē ‘oku ‘ikai ke lava ki *Tonga High* ko e taha ‘oku ‘ikai ke sai, mole ke mama’o. ‘I he’etau ‘osi sio pē ‘i he ola ko ena na’a ku talaatu, tokolahi e kakai ia ‘oku fu’u sai ‘aupito ia he ngaahi ako kehe,he ko e fili tau’atāina ia ‘a e tokotaha ko ia pē ko e ha hono maaka ‘a e ‘apiako ke ‘alu ‘o hu kiai.

Ko e langa ko eni ‘a e ako ‘o hangē ko e me’a ‘a Tongatapu ‘a Ha’apai 12, mo’oni ‘aupito ia ‘oku ‘ikai ko e pa’anga pē ‘oku ‘ikai ko e fale pē, ‘oku kau ai pea mo e loto lelei, kau ai pea mo e fa’a kātaki, he ka te lava mai kita ki ha ngāue ia ha ‘aho ‘oku ‘ikai ke fu’u sai hoto loto, ‘osi mahino ‘aupito pē ‘ikai ke lava ha ngāue lelei ia ‘o fai he ‘aho ko ia, mahino ‘aupito pē hono tafulu’i ‘o e fanau, ‘ikai ke ‘ilo ‘e lava hano ako’i lelei, ‘a ia ‘oku lahi ‘a e ngaahi fekitoa ia Sea ki he langa ko ē ako, ‘oku ‘ikai ko e vahe ‘ata’atā pē ‘oku mou ‘osi fai e feme’a’aki ki ai Sea.

Kae tuku ke u ‘oatu mu’a ha ki’i talanoa fakatātā ki he tau pehē ki he loto lelei mo e fakahoko fatongia ‘a e kau faiako ‘i he ngaahi ta’u mai ko eni kimui ni mai, kātaki pē kau Mēmipa peesi 20, ‘oku ‘asi ai ‘a e tokolahi ‘o e kau ngāue ‘i he Potungāue Ako ‘i he 2018 pea mo e 2019/20, ‘a ia 18 na’e toko 1,180, 19/20 na’e toko 1,344, ko e fai ko eni ‘a e *PMS*, mou ‘osi mea’i kotoa pē kau Fakafofonga ko hono vakai’i ia ‘a e fakahoko fatongia ‘o ha tokotaha. Kapau te mou me’a hifo pē kau Fakafofonga na’e ‘asi ko ena 18/19 tokolahi na’e’i he *rate* ko ē ko e 3 ki he 3.4, ‘a ia ko ene lava’i pē ia hono fatongia, 763, 763, nautolu ko ē na’e ‘ova hake ai, toe ‘ova ia ‘i he fakahoko fatongia 282, pea ko ene fu’u ‘ova ‘aupito ena ‘a e toko 19 Sea.

Kapau te mou me’a hifo pē ki he laini hoko, 19/20, na’e mafuli leva nautolu ko ē na’e lava’i pē ‘enau ngāue, ko e ngāue pē na’e tonu ke fakahoko, na’e mafuli ia ‘o toko 222 pē kae ‘alu leva ‘a e tokolahi taha ‘o e Potungāue ‘o ‘ova ia ‘i he fatongia na’e ‘oatu, fakahoko ‘enautolu ‘a e fatongia ‘o lelei ange ia ‘i he me’a na’e faka’amu ko ē ke nau fakahoko, toko 877, pea ko nautolu ko ē na’e ‘ova ‘aupito ‘o fu’u lelei ‘aupito toko 25. Kapau te mou me’a pē ki he kalafi peesi 21 Sea ...

<005>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Ako: ... ‘asi lelei ai ‘a e *shift* ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue ko eni ‘a e Potungāue Ako mei he laine pulū ki he laine kulokula ‘o ‘alu ange ‘o tokolahi ange ‘a e peseti lahi taha ia ‘o e kau ngāue ko eni ‘a e potungāue na’e leleiange ‘o ‘ova ia ‘i he fatongia na’e ‘oatu. ‘A ia ko ia hangē ko ‘eku lau ‘alu hake leva ia ‘o mei peseti ia he 70 ia e kau ngāue ia na’a nau toe ‘ova ange ‘enau fakahoko ngāue ‘i he fatongia angamaheni ‘oku tuku atu ko ē kia nautolu. Hangē pē ko ‘eku lau ‘anenai Sea taimi ko ē ‘oku loto lelei ai ha taha taimi ‘oku fa’a kātaki ai taimi pē ko ē ‘e ‘ova ai ‘ene fakangāue ‘i he ngāue nomolo pē ‘oku ‘oatu ki ai, ‘a ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e fakahā mai he ngaahi fika ko eni Sea mahalo pē ‘oku ki’i fiefia pē ‘a e kau faiako ‘i he fakahoko fatongia ‘oku nau ‘alu ai mei he lava pē fakafatongia ki he tokolahi taha lava ‘o mavahe hake ia mei he fatongia ‘oku tuku atu ko ē ki ai kia nautolu.

Ko e ngaahi faka’ilonga ia Sea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga pē ia ko e motu’a ni, ko e ‘uhinga ia ko e fakahoko fatongia kau Minisitā kimu’a kae ‘uma’ā ‘a e *CEO* mo e kau ngāue kehe ko eni he potungāue ke nau lava ‘o fakamahino’i e fatongia, nau lava ‘o *motivate* faka’ai’ai ha kau faiako mo e kau ngāue ke toe fai ‘o ‘ova ‘o toe ‘ova ange ‘i he fatongia ko eni hangē ko ‘etau lau ‘oku tuku atu ko eni kiate kinautolu.

Me'a 'a e Minisita Ako fekau'aki mo e Tonga Side School

Fekau'aki ko eni pea mo e *Side School* Sea fakamālō au ko ē 'oku tali he Pule'anga ke langa e *phase 1* 'o e *Side School* kae lava 'o fakatahataha'i atu 'a e ki'i fānau na'e tuku atu 'i Ngele'ia kae 'uma'ā 'a Ma'ufanga ke nau o pē ki ha feitu'u 'e taha, tokoni eni ki he mātu'a mo tau sio ai pē ki he kaha'u. Ko *Side School* 'oku totongi foki Sea mahalo 'oku mou mea'i pē pea ko e me'a mahu'inga heni Sea kau pē mo eni he fili te ke fili pē koe pē te ke fie 'alu ki he *middle school* 'i Ngele'ia, pē te ke fie 'alu ki he *Side School* ko e me'a pē ia 'a e ongo mātu'a ke na fili ki ai me'a lelei ke tau 'oange ha ngaahi faingamālie ke fili he mātu'a pē ko e hā 'a e me'a pē ko e fē 'a e feitu'u 'e 'ave 'enau fānau 'o ako'i ki ai Sea.

Ko e me'a faka'osi pē eni na'e fa'a fai e tokanga ki ai ke 'ai ko eni e ngaahi foomu 2 mo e foomu 1. 'Oku 'i ai e ngaahi makatu'unga 'oku fai'aki e ngāue Sea kuo pau ke fai ha sio ki he tokolahi he neongo 'o kapau ko e fānauako 'e toko ua pē toko tolu pē toko fā hangē pē ko ē 'oku mea'i he kau mēmipa ko ē heni 'oku meimei ko e *core subject* ko ē 'alu hake ki 'olunga 'oku 'alu e ngaahi lesioni hangē ko e *English*, Fika, Sainisi mo e Tonga pea kuo pau ke mei faiako fakafo'i *subject* pē kau faiako. 'A ia 'e fiema'u leva ke tau meimei ko e faiako ia 'e toko ua ke nau faiako'i. 'A ia 'oku pau pē ke fai e sio 'a e potungāue pea kapau 'oku tokolahi 'a e fānauako ko ia nau *justify* ai leva 'uhinga fe'unga ke mau lava ai 'o to'o mai ha kau faiako mei ha feitu'u kehe 'o 'omai 'o fakatokolahi'aki 'a e ngaahi feitu'u ko ē pea lava leva 'o fai ai 'a e faitu'utu'uni mo fakatatau ki ai Sea.

Ko e me'a faka'osi pē Sea ki he ...na'e 'i ai e tokanga 'a e Fakafofonga Fika 1 ke nofo pē 'a e kau faiako 'i he faiako, mo'oni 'aupito ia kuo 'osi tālānga'i eni na'e 'osi fai 'a e talanoa mahino Sea ko e tu'u lolotonga he *structure* ko ē 'a e Potungāue Ako ko 'e te 'osi pē ko ē 'ete faiako pule he 'ū *high school* 'oku te ha'u leva 'o *chief education officer* 'i he *admin* 'i 'ofisi lahi, ka ko e feinga eni pē 'e lava pē ke 'alu pē 'o faiako pē 'o 'alu 'o a'u ki he *deputy level* 'i ha 'apiako, hangē pē ko ē ko e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e me'a he 'oku mahu'inga ke kei tauhi pē 'a 'etau kau faiako 'e ni'ihi ke nau kei faiako, taimi tatau 'e Sea 'oku 'i ai 'a e fakatokanga'i ke 'oua, te mau ta'ota'ofi 'e kimautilu ko ē 'a e kau faiako 'e ni'ihi he *post* ko eni *senior* 'i he ngaahi ako 'o nau ta'ofa 'enautolu ai 'a 'etau fānau 'oku 'alu hake mei lalo hanau faingamālie ke nau 'alu hake ai ki 'olunga. 'A ia kātoa e me'a ko eni Sea 'oku 'i ai pē 'a e feinga ke fai ha pōtalanoa mo e *Remuneration Authority* kae 'uma'ā 'a e Potungāue Pa'anga he 'oku pau pē ke 'i ai 'a e *cost* fakapa'anga ki heni Sea, hangē pē ko ia 'oku mou 'osi mea'i *budget* 'a e potungāue peseti ia 'e 18 'oku fai'aki 'a e *operation* peseti pē 'e 18 onongofulu tupu ia ai ko e vāhenga pea kapau te tau hikihikito ai pē hē 'e lahi ai pē vāhenga kae si'isi'i ai pē pa'anga ngāue 'a e potungāue 'o kapau 'oku 'ikai ke 'omai ha ...

<007>

Taimi: 1450-1455

'Eiki Minisitā Ako: ... sēniti ke fai'aki 'a e ngāue ko eni hono *support* 'a e kau faiako. 'Io ko e ki'i me'a faka'osi pē Sea he faingamālie ko eni, na'e tali foki 'a e Tu'utu'uni pē ko e *Regulation* ke lēsisita 'a e kau faiako. Na'e fai pē 'a e feme'a'aki heni 'a e mahu'inga ke lēsisita 'a e kau faiako, ke tau 'ilo e kau faiako, tau 'ilo ko e hā 'ene me'a 'oku 'osi ako ai, ko e ha 'a e *subject* 'oku ne 'ilo ki ai, ko e ha hono lekooti fakamo'ui lelei, ko e ha 'ene lekooti fakahia, Polisi Lekooti, ko e 'uhinga ko nautolu te nau hanga 'o tokanga'i, ko nautolu te nau ako'i 'etau fānau. 'I he Tu'utu'uni ko eni Sea, fiema'u ke lēsisita 'a e kau faiako kotoa pē, ki he'enau kamata he ako ta'u ko ē ta'u fo'ou. 'A ia 'oku lolotonga fai e ngāue he taimi ni kātoa e ako 'a e Pule'anga 'osi fakahū kātoa e fo'i toko tahaafē tupu ko ia ki he sisitemi. 'I ai mo e 'u apiako mei tu'a 'osi

fakahū ka 'oku fai e ngāue leva ke fakakakato eni, kimu'a 'i he ta'u fakaako he ta'u kaha'u, ko e 'uhinga pē kae fakahoko ke fakapapau'i 'a e tokotaha faiako, fakapapau'i 'a e tu'unga ako 'oku 'i ai.

Sea 'oku 'i ai 'a e fa'a tokanga foki he taimi ni'ihi, kia kinautolu ko eni 'oku ta'emata'itohi pē ta'*ecertificate* ka 'oku nau ngāue ta'u lahi. 'Oku 'i ai pē pea mo e *pathway*, 'i ai pē mo e halafononga ke fou ai e tokotaha ko eni ke ma'u ai 'ene lēsisita Sea. 'A ia kapau kuo ke 'osi ma'u kotoa 'e koe ho'o lēsisita 'oatu ho'o lēsisita kakato. Kapau leva 'oku te'eki ai ke mau kakato, 'oatu ho'o lēsisita fakataimi ta'u 'e 2 ke ke lava leva ai 'o ngāue mo e Potungāue, te mau 'ai leva e polokalama ako ke ke lava 'o fakakakato ia, kae ma'u ho'o lēsisita kakato. Kātoa eni Sea, ke 'ai leva eni 'o fakapolofesinale ange 'a e kau faiako pea 'i ai leva 'a e fakakaukau heni 'e lava leva ai ke fai ha sio fakalelei ki he vāhenga, ko e ha e tu'unga 'oku 'i ai, ko e hā ha tu'unga 'oku totonu ke fakalelei'i ai Sea. Mālō Sea e ma'u faingamālie, ko u tui pē, 'ofa pē na'e tokoni atu eni ki he tali e ngaahi fehu'i na'e 'ohake. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā. . Ko u tui kuo tali e lipooti lelei ko eni 'i he kalafi ko eni ne mou toki me'a ki ai Hou'eiki.

Mo'ale Finau: Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: 'I hono fakafehoanaki e lipooti e 2018 mo e 2019, ko e fakafiefia ia e lipooti ko eni. Ka tau pālōti ai. Kalake. Ko ia 'oku loto ke tali e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue 2018, Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue 2019/2020 fakahā 'aki ia e hiki ho nima.

Paloti he Komiti Kakato ki he Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako 2018, 2019/2020

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siasia Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō mo 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki 'o e Komiti toko 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki kuo tali e Fakamatala Lipooti Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako 2018 pea mo e 2019/2020. Tau hoko atu ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea ki Vava'u 14, pea 'oku 'i heni foki mo Tongatapu 5, Tongatapu 6, 'e 'ikai ke toe 'oange 'a e taimi totonu ia ko ē na'e 'osi 'i ai 'a e taimi lahi na'a na fakamalanga. Ko 'ena ki'i fakama'opo'opo pē naua ki he'ena lipooti pea fakakakato e ngāue 'a e Fale. Sai ko ē 'oku tu'utu'uni mai 'a Vava'u 14. Tongatapu 5, fakama'opo'opo mai koe kuo 'atā e Lipooti ia ki he Feitu'una mo ki'i fakama'opo'opo mai pē. Te u 'oatu pē ho'o miniti 'e 10, pea kapau te ke toe fiema'u ha'o ki'i taimi 'e 'oatu pē. Mālō.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 5

Losaline Ma'asi: Mālō Sea pea tapu pea mo e Feitu'una, tapu pea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Pehē foki 'eku fakatapu ki hoku kaungā Fakafofonga, kae 'atā mu'a Sea koe'uhi ke fakakakato atu 'a e Lipooti

ko ia 'a e Vāhenga Tongatapu 5. 'Uluaki pē ko u kole fakamolemole atu koe'uhi ko e tu'unga na'e 'i ai 'a e Lipooti ko eni, ka ko eni kuo 'osi fai 'a hono fakalelei'i 'o e Lipooti. Ko u tui pē ko e mo'oni mo'oni pē eni 'o e Lipooti Sea hangē pē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Tokoni Sea e Fale Alea ki he Lipooti ko ē 'a Ha'apai. Ko e mo'oni pē eni 'o e me'a ko ia na'e hoko ko ia 'i he ngaahi Vāhenga na'e, kae 'uma'ā 'a e ngaahi kolo na'e a'u atu ki ai 'a e 'A'ahi ko ia Faka-Fale Alea ki Vāhenga Tongatapu 5, pea mo e ngaahi me'a ko ia ko ē na'e 'ohake 'i he'enau, ngaahi me'a pē na'a nau ongo'i pē 'oku nau faka'amu pē koe'uhi ke fakaa'u...

<008>

Taimi: 1455-1500

Losaline Ma'asi: ... mai honau le'o ki he Fale Alea pea pehē foki ki he Pule'anga 'i he ngaahi me'a pē 'oku 'ikai ke nau, ke fakafiemālie ka kinautolu. Pea ko eni kuo 'osi fakakakato e fatongia ko ia pea ko u tui pē ke me'a hifo pē ki ai 'a e kau, 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō ko u tui pē kuo 'osi maau mālie e lipooti ko eni ne 'osi fai pē foki hono lipooti 'o'ona ia kimu'a Sea 'i he faingamālie na'a ke tuku mai pē 'ohake pē 'a e faka'amu pē 'a e ni'ihī 'o e kau Mēmipa ko ia 'o e Komiti Kakato 'a e ngaahi me'a 'i he anga ko ia hono fakaleá na'e 'ikai ke nau fiemālie ki ai pea ko eni ne 'osi fai ki ai 'a e ngāue fakataha pea mo e Kalake pea ko 'ene kakato eni 'o e lipooti ko eni Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie, fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Tongatapu Fika 5, tonu haohaoa pē mei mu'a ki mui ko e mo'oni ia. Nima ia 'oku ma'á. Tau pāloti, Kalake ko ia 'oku loto ke tali e 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 5 fakahā 'aki e hiki ho nima.

Paloti ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu 5

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siasoi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana pea mo e 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki tali e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu Fika 5 pea u fakamālō atu Fakafofonga mālō ho'o kātaki ko e anga ia 'etau ngāue ka 'oku laumālie lelei pē Feitu'una pea ko eni 'oku haohaoa pē mei mu'a ki mui pea 'oku tala ai e mahu'inga e tau 'a e kalusetí 'e tau pē ma'a e mo'oni ko e kolosí.

Tau hoko atu ki he Vāhenga Fili Tongatapu Fika 6 ko u lave'i na'e 'osi me'a pē 'Eiki Fakafofonga 'Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga 'o e Vāhenga Fili Fika 6 ko e fanga ki'i fakalelei si'i pē eni tukukehe ka ai ha me'a 'oku fie me'a ki ai 'oatu e taimi ko eni ma'a e Feitu'una, me'a mai 'Eiki Minisitā.

Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Tongatapu Fika 6

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae 'uma'ā e Fakataha 'Eiki, Sea ko u, na'e te'eki ai foki ke, ke fai ha sio ki he Lipooti 6 ka ko u kole atu pē 'eku miniti 'e 15 ko eni hoko mai ke ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io te u ‘oatu pē miniti ‘e nima ko eni pea tau mālōlō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: *Ok mālō Sea.*

Sea Komiti Kakato: ‘E toe ‘oatu pē mo ho’o miniti ‘e 10, me’a mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea ko e Lipooti eni ‘a e Tongatapu 6 ‘oku mou me’a pē ki ai ‘e Hou’eiki, Tongatapu 6 foki ‘oku, ko ‘ene hā ko ē he fika e setisitiká ‘oku toko, ko e vāhenga ia ‘oku ki’i tokolahi tahá ‘oku a’u ia ‘o toko 8100 pea ‘oku ‘i ai e fāmili ‘e 1400. Tongatapu 6 ‘oku ‘i ai e kolo ‘e 15, kolo ‘e 15 ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e kau ‘ofisa kolo pea mo e kau pule kolo ‘e 15 fakataha mo e kau Sea Kosilio mo ‘enau kau Fakafofonga fakataha mo e kau ngāue fakapule’anga kehe pē ‘oku fakatahataha’i mai ko e Kosilio ia ‘a e Vāhenga.

Tongatapu 6 ‘oku tu’u ai e Temipale pea mo e *High School* ko ē ‘a e Siasi ‘o Sisū Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni Ngaahi ‘Aho Ki Mui Ni fakataha pea mo e Kolisi Tohitapu ‘a e Siasi Uēsiliana Taua’atāina ‘o Tonga pea te mou mea’i pē Sea ko e, ‘oku angai fakalotu pē ‘emau ‘ū me’a kotoa koe’uhí ko e tu’u ai ‘a e ongo siasi ko eni senitā ‘a e ongo siasi ko eni.

Ko e ‘A’ahi Faka Fale Alea ko eni ‘o e ta’u ni Sea ‘i he Vāhenga Fili Tongatapu 6 faingamālie ia ke fai ai e pōtalanoa hangatonu mo e kakai ‘o e vāhenga ki he ngaahi lulafua kuo nau nofo mai pē nautolu mo ia ke fua ‘aki e fakahoko fatongia ‘a e Fakafofonga. Fakahoko ai pea mo e fakaanga mo e ngaahi talanoa kehekehe ‘a e kakai nau tau’atāina ke fakahoko mai ki he faifatongia e Fakafofonga talanoa’i lelei ai ‘a e ngaahi fiema’u vivili mo e ngaahi pole ‘oku fekuki mo e kakai ‘o e vāhenga. Pea lava foki ke ‘asi mai ai ‘i he talatalanoá pē ko e hā ‘enau lau ki he anga e founa mo hono fakalele hotau Fale ni. Ngaahi kaveinga mo e ngaahi ‘asenita kuo tālāngā’i he Fale Alea ‘oku, ‘oku mahu’inga makehe kia kinautolu pea fai ai mo hono talanoa’i e ngaahi founa ke lava ke fakalongomo’ui’aki ‘a e langa fakalakalaka ‘o e vāhenga pea kau atu foki ki ai pea mo e palopalema ‘oku tau fa’a fakalongolongo’i pē Sea ‘i he’etau fononga hangē ko hono uesia tamaki ‘o e ‘atamai mo e lotó ko e taimi lahi ‘oku ne no’otekina pea fakaholomui’i ‘a e mo’ui ‘a e kakai pea mo e langa fakalakalaka ‘a e fāmili, siasi, kolo pea mo e fonua foki.

Pea mau fokotu’u pē ‘i he’emau fononga mai pea mo e kosilió he ta’u eni ‘e ...

<009>

Taimi :1500-1505

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... 6 meimei 7 ‘a ‘emau ki’i taumu’a vīsone pea ko ‘emau vīsone ki he vāhenga, “Ke ma’u ‘e Tongatapu 6 ha vāhenga ‘oku maau, malu, melino, fiefia, fakalakalaka ki mu’a mo tu’umālie.”. Ko e ‘uhinga ku lave ki heni Sea, he ko e ‘ū me’a eni ne fai e feme’a’aki ki ai he fakataha mo e kāinga. Pea fatu leva mo ‘emau taumu’a ngāue “Ko koe ‘oku mahu’inga, ko koe ‘oku mahu’ingá.” Ke fakamahino ‘oku fakataumu’a ‘a e ngāue kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he motu’á ni mo e kau ‘ofisa koló mo e kosilió ki he kakai ‘o e vāhengá.

‘E fakamahu’inga’i ‘e nau mo’ui mo fakalakalaka kātoa ‘a e kakai ‘o e vāhenga pea mei hono tokangaekina makehe, teke ako e fānau ki hono fakamahu’inga’i ‘a e kau toulekeleká, ki he kau toulekeleká ke nau ongo’i ‘oku nau mo’ui fiefia. Mou mea’i pe ngaahi polokalama na’e fa’a fakalele mai pe, faka’aonga’i ‘e nau ngaahi taukei pea fatu ha ‘ātakai ké nau lava ‘o ‘omai kakato ai ‘a e ngaahi koloa fufū lelei ‘oku ‘i honau loto ‘aki ‘e nau ngaahi talanoa mo e talaloto

fakakoloa 'i he ngaahi fakataha ko ia. Pea ke fakahounga'i 'e nau tou'anga he fāmili mo e fonua talu mei honau kuongá 'o a'u mai ki he 'ahó ni.

Ko e fakataha Fale Alea 'o e ta'u ni Sea na'e ki'i makehe ia pea mei he ngaahi fakataha ki mu'a. Ta'u ni, fiefia pea māfana ange e kakai, koe'uhi ko e lava 'o fakahoko e ngaahi ngāue lahi ki he'enua ngaahi fiema'u vivili mei Fale Alea ni kae'uma'ā e pule'angá. Kuo fakaivia hokohoko 'a e kau polisi fakakoló, mou mea'i pē, tanu e ngaahi hala, tufa atu mo e ngaahi tangikē vai ki he'enua ngaahi fiema'u faka'apí, tokoni'i e ngaahi ma'u'anga vai fakakoló, langa mo e ngaahi fale afā, ngaahi nofo'anga lelei ki he ngaahi famili na'e mole honau nofo'anga he ngaahi fakatamaki kuo tau situ'a ki ai. Tokoni'i makehe e fānau akó, fakahoko e pō ako 'a ia koe ta'u eni 'e 6 e lele 'a e pō ako ko ia. Tokoni'i e kau ngoué, fakaivia e kulupu 'a fafine, tokangaekina makehe e kau toulekeleka pea mo e ngaahi ngāue kehe pe te u toki lave ki ai 'amui. 'UHINGA ia e fiefia mo e māfana Sea, nau ōmai pe nautolu ki he fakatahá pea mo e loto fiefia mo māfana koe'uhi ko hono tokanga'i makehe kinautolú. Nau ongo'i 'oku fakamahu'inga'i kinautolu. Ko 'enua ngaahi fiema'u vivili koē ne fa'a kole mei he ta'u ki he ta'u, fakafeta'i kuo lava atu 'o fakakakato e konga lahi.

Ne talu hono fakatoka e ki'i vīsone 'a e vāhenga ni Sea pea mo e taumu'a ngāue hangē pe ko ē ku ki'i ngāvaivai mai he mau fonongá. Ko e taimi kotoa pē 'oku fai ai 'a e talanoa mo e kakai mo e kainga 'o Tongatapu 6, 'oku 'ikai foki ke lava mavahe 'a e talanoa ia mei he ngaahi fiema'u tefitó, mei he ngaahi fiema'u vivili 'okú ne uesia 'a e mo'ui faka'aho honau ngaahi familí. Pea hangē 'oku taimi lahi 'oku nau ongo'i 'oku tau tokanga ange tautolu ki he ngaahi me'a kehekehe kae tukunoa'i pē 'e nau ngaahi fiema'u mo'oni ko ia, pea hangē ku sivā e 'amanaki he nofo ko 'eni pea mo e anga 'e nau sio ki honau kaha'ú.

Ko e taimi ko ē 'oku nau ongo'i ai 'e he kakaí 'oku fakamahu'inga'i makehe kinautolu pea 'oku tau ala fakamaatoato atu mo mo'oni 'i he'enua ngaahi fiema'u tefito mo e ngaahi fiema'u vivili pea fai leva 'a e ngāue ki ai pea 'oku liliu ai 'enua mo'ui 'o faingofuaange. Nau fiefia, nau māfana, nau ongo'i ku toka'i mo tokanga'i kinautolu. Nau ongo'i malu, malu he nofo pea malu fai e fakatu'amelie ki he kaha'u he 'oku fai hono tokangaēkina e kaha'u 'a e ako 'a e fānau. Maauange mo melino 'a e nofó he 'oku fai e ngāue fakataha pea faingofuaange 'a e ngaahi ngāue fakalalakaka'i 'a e fakalalakaka'i faka'ekonomika mo fakasosiale ai honau ngaahi familí. Longomo'ui pea tu'umalieange ai 'a e ngaahi fāmili hono fakaivia kinautolu, fakafaingofuaange ai 'enua feinga, tautefito ki he ngaahi ma'u'anga mo'ui tefito, faingofuaange 'alu ki 'uta, 'i ai honau fale lālanga ke ngāue fa'iteliha ai e kakai fefine ki he lālangá mo e ngaahi ngāue fakalalakaka kehekehe kotoa 'oku nau fiema'u.

Sea, ne u lele atu he Falaite uike kuo'osi 'o fai mau mama kava he taha e ngaahi kolo ngoue 'o Tongatapu 6. Ko e talanoa fiefia mai 'e he 'ofisa kolo

Lord Tu'i'afitu: 'Eiki Minista, kole fakamolemole atu he'eku tu'usi atu...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālo

Sea Komiti Kakato: ...e fakahoha'a ki ho lipooti

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sai pē Sea

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki, ko 'etau *break* pe ko e malōlō 'e miniti pe 15. Ka toe 'ova he 15 ko u tautea'i kimoutolu. Mou me'a atu 'o fai ha ki'i malōlō.

Taimi: 1520-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Kole ki he 'Eiki Minisitā ke hoko atu ai pē 'ene fakakakato mai 'ene lipooti 'a'ahi, me'a mai.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō, tapu pē mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Sea tuku mu'a ke u hoko atu. Na'a ku lave mai foki ki he ongo'i mafana mo e fiefia makehe 'a e kāinga 'i he ngaahi fakataha'anga 'o e ta'u ni, pea lave mai ki he mahu'inga ko ē ke fakamahu'inga'i kinautolu pea ko e taimi ko ē 'oku nau ongo'i ai 'oku fakamatoato 'etau ala atu ki he'enua ngaahi fiema'u tefito mo 'enua ngaahi fiema'u vivili pea 'oku nau fiefia mo mafana ai, pea 'oku ou talanoa Sea ki he'emaui ki'i mama kava na'e fai taha e ngaahi kolo ngoue 'o Tongatapu 6 fai atu 'emaui mama kava pea talanoa mai he 'ofisa kolo 'a e faingofua ko ē 'enua 'alu ki 'uta he lava ko ē 'o tanu 'a e ngaahi hala ko ē ki he ngaahi 'uta, talu 'enua tutupu hake ko e taimi ko ē 'oku 'uha mahino pē ia 'oku 'ikai ke a'u ha taha ia ki 'uta, ko 'ene talanoa he lahi kamata ke lahi mo hono uta ko ē 'enua ngoue ki muli pea lolotonga 'emaui talanoa ko ia 'oku ne fakahoko mai 'oku lolotonga tu'u mo 'enua koniteina he taimi ni ko e teuteu ki he 'ave. 'A ia 'oku a'u ki he taimi 'uha he taimi ni 'oku nau lava pē 'o a'u ki 'uta 'o fakakakato honau ngaahi fatongia.

Mahino pē he ngaahi fakataha Sea 'a e fekaukau'aki lelei 'a e ngaahi tokoni mo e ngāue fakaivia 'oku fai 'e he Fale Alea mo e Pule'anga pea mo e mo'ui faka'ulungaanga mo e molale 'a e kakai 'o e vāhenga, pea 'oku hangē ha fo'i afo mālie ko ē 'oku ne fakai'fo'i e fanongo 'a 'ena fekau'aki lelei, faingofua ange 'a e ngāue ki he mo'ui faka'ulungaanga mo e mo'ui fakamolale he taimi ko ē 'oku ongo'i ai he kakai 'oku nau mahu'inga, ongo'i 'oku toka'i kinautolu tokanga'i kinautolu, pea 'oku fai 'a e ngāue fakataha mo kinautolu pa mo e feilaulau fakataha mo kinautolu. 'I he'ene pehē leva Sea ko e anga ko ē 'a e vakai 'i he ngaahi fakataha'anga pau pē ke fai 'a e fakapalanisi, kuo pau pē ke fai 'a e ngaahi tokoni kotoa pē ki he ngaahi fiema'u vivili ko ē 'a e kāinga pea mo hono fakaivia kinautolu, pea 'oku ne fakatupulekina 'a e ngāue ko ia pea mo e ongo ko ē 'oku nau ma'u he taimi 'oku tau tokanga atu ai pea faingofua ange 'a e taimi ko ē 'oku kamata ai ha ngaahi ako pē ko ha talanoa ki he ngaahi me'a 'oku ne uesia ngaahi palopalema fakasosiale pea mo e ngaahi me'a faka'ulungaanga mo e fakamolale, fai ai pē 'emaui talanoa pea mau tui ki he me'a ko eni. Ko e taimi ko ē 'oku tau'atāina mo fiefia pea melino ai 'a e kāinga 'i he fāmili, 'i he kolo, 'i he vāhenga, 'oku ne ta'ofi 'e ia e konga lahi 'o e mo'ui siokita, 'oku ne ta'ofi 'e ia e konga lahi 'o e mo'ui tukuaki'i kae fakatupulekina 'a e laumālie 'o e ngāue fakataha, laumālie 'o e loto lelei pea mo e mo'ui feilaulau mo e fua kolosi, pea 'oku ne 'omi leva 'a e loto fie ngāue fakataha ke langa hake 'a e fāmili pea mo e fonua.

Oku mahino pē 'a e ngaahi palopalema 'a e fakautuutu ke lahiange 'a e ngaahi palopalema faka'atamai mo e fakaeloto 'i he ngaahi fakataha'anga na'a mau 'i ai, pea na'e fai 'a e talanoa lahi ki ai lolotonga 'etau fehanga'anga 'a māmani pea mo e mahaki Koviti-19 pea 'oku kau lahi ia ki he lahiange 'a e palopalema he'oku 'i ai 'a e ngaahi faingamālie kuo mole, tautefito ki he taimi Sea 'oku ongo'i ai 'e he kāinga 'oku kulukia honau 'atamai mo honau loto pea hangē 'oku mata'umu'umu e palopalema 'o 'ikai ke fa'a lava 'o solova pea fakalongolongo'i pē taimi lahi. Te mou tokanga'i 'i he lipooti 'oku meimei ko e kolo kotoa pē 'o e vāhenga na'a nau talanoa mo kole mai ha ako pea mo ha talatalanoa ki he palopalema ko eni makehe mei he

taimi ko ē na'a mau fononga atu ai. Na'e 'osi kamata pē 'a e ngaahi ngāue ko eni pea ko e 'uhinga ia na'a nau kole ai, pea 'e hokohoko atu 'a e ngāue ki ai 'i he lele atu ko eni pea 'oku tataki ia 'e he tokotaha 'oku taukei 'i he 'elia 'o e 'atamai ko Dr. Leonaitasi Hoponoo.

'I he talatalanoa 'i he ngaahi fakataha mo e kāinga 'oku talanoa mahino 'aupito 'aupito ai 'a e ngaahi fakalalakaka 'oku fiema'u ki he fāmili, siasi, kolo mo e fonua, pea 'oku makatu'unga ai 'i he ngaahi talatalanoa ko eni 'emau tui ko e mahu'inga ke takitaha tu'u 'o ngāue'i hono fāmili 'a e siasi pea mo e fonua.

Ko hono vete pē ko e solūsio 'o hono no'otekinatatamaki 'o e mo'ui faka'aho 'oku 'i he 'aofinima pē ia 'o e kāinga mo kitautolu. 'Oku 'ikai lava ia he Pule'anga 'o vete 'ikai ke lava ia he Fakafofonga 'o vete pea ka ha'u ha taha 'o talamai te ne vete loi mo ia. Ko hotau fatongia tautolu mei he Fale Alea mo e Pule'anga ko e fatu lao mo e kumi ha founa ke fakaiuia 'a e kakai ke nau lava pē 'o tokoni'i kinautolu mo poupou'i 'enau ngāue mo 'enau ngaahi fiema'u vivili ngaahi kole mo 'enau ngaahi vīsone fakafo'ituitui ke fakapapau'i 'e hoko 'o mo'oni.

Kuo pau ke takitaha tu'u 'o ngāue, ngāue'i 'enau vīsone taautaha ngaahi taumu'a ki he'e nau mo'ui kuo huhu'i 'e he 'Otua ki honau ngaahi lotu takitaha. 'Oku 'i ai 'enau ngaahi vīsone ki honau ngaahi fāmili, 'oku 'i ai 'enau ngaahi vīsone fakasiasi, ngaahi kulupu kehekehe 'o e kolo pea na'a mo e kosiliō 'o e kolo pea pehē ki he vāhenga fakalukufua.

'E fai pē foki he Pule'anga ia mo e Fale Alea 'a e tanu e hala, palau ma'ama'a e ngaahi ngoue, ka ko hono ngāue'i ko ē 'o e ngoue 'o hangē ko ia 'oku hoko he taimi ni ko e me'a ia 'a kimaautolu ke fakahoko. 'E langa pē ngaahi fale lālanga ia, ka ko e toulālanga pea mo e ngāue fakalalakaka 'o e kakai fefine me'a ia 'a kimaautolu ke fakahoko, fakahoko pē pōako ia pea totongi e kau faiako lelei ke tokoni'i e fānau, ko hono 'oange ko ē 'o e fānau mo hono fakafoki he pō kotoa ko hono poupou'i ke 'i ai ha'anau taimi ako, faingamālie ke nau ako 'i he 'aho kotoa pē ko e me'a ia 'a e kau tauhi fānau. Pea ngali Sea ko e 'uhinga ia 'a Toketā Molitoni 'i he'ene Himi Tama Tonga tu'u 'o ngāue, ho koloa ke fakamonū.

'I he feliuliaki fakapolitikale 'o e 'aho ni Sea mahino pē he talatalanoa 'a e ngaahi fakataha'anga, fai pē fakafekiki ia fakakikihi ia takitaha tu'uaki 'ene 'uhinga...

<007>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... pea mo 'ene mo'oni ka 'oku faka'ofa'ofa pē ia. Kapau ko e taumu'a 'o e fakakikihi kotoa pē 'e langa hake ai 'a e mo'ui 'a e kāinga 'o e Vāhenga. Pea fai e ngaahi fakakikihi ko ia, mo e fefaka'apa'apa'aki. Ko e palopalema ia, he taimi ko ia 'oku 'ikai ke te toe lava ai kita 'o fanongo ki ha taha 'alu pē kita 'o fakakikihi ko 'e te mo'oni pē ko e fo'i me'á pē ia. Ka ko e 'osi ko ia 'a e 'aho, 'a e 'osi 'a e ngaahi fakakikihi ko eni, tau foki kotoa pē ki hotau ngaahi 'api, mo hotau ngaahi takitaha fāmili. 'Oku mau tui ko e me'a ia 'oku mahu'inga ange, ke ngāue'i hotau ngaahi fāmili. Toki 'osi atu e Konifelenisi 'a e Uēsiliana, ko e kaveinga ki he, 'a e ta'u faka-Konifelenisi ko eni 'oku ke 'osi me'a 'aki pē Sea mo e ngaahi feme'a'aki kuo fakahoko 'i he Falé ni, "Laumālie Ma'oni'oni Fakafo'ou e Fāmili". 'Oku 'i ai mo e ngaahi Siasi lahi 'i Tonga ni 'oku nau foki 'o fakamamafa 'i he fāmili. Ko e visone fakafo'ituitui mo e visone faka-Otua kuo huhu'i 'e he 'Otua kia kitautolu 'i he lelei ma'a hotau ngaahi fāmili, ko e me'a ia 'oku mahu'inga ange kia kimaautolu. Ke tūkunga lelei, ke melino malu mo fiefia. He ko e ako foki 'oku kamata pē ia mei 'api. Lotu kamata mei 'api, pea na'a mo e faka'ulungaanga 'o e fānau, 'oku kamata pē ia mei 'api.

'Oatu pē 'a e ki'i fakamālō ko eni Sea, ngaahi tokoni kotoa 'a e Fale Alea mo e Pule'anga ma'a e kakai 'o e Vāhenga 'oku houna 'aupito 'aupito kia kimautolu. 'Oku fakasino mai 'a e ngaahi faka'amu na'e laui ta'u hono fakatoka mei 'ulu, ta'u ni fiefia e kāinga, pea 'oku ne faka'ai'ai mo fakalotolahi'i kimautolu ke mau tu'u 'o ngāue'i homau ngaahi fāmili, Siasi, kolo pea mo e fonua, ke fakamonū homau koloá, pea ke hoko 'o mo'oni 'a e visone kuo fokotu'u, mau tulitulifua ki ai 'a e Vahenga, ke hoko 'a e Vāhenga 6 ko ha Tongatapu 6 fiefia, tau'atāina, malu, fakalalakaka mo tu'umalie hono kakai, 'o 'ikai ngata pē 'i he ngaahi koloa 'o e nofo, ka ko e fakalalakaka mo tu'umalie foki 'i he mo'ui faka'ulungaanga, mo'ui lelei 'a e loto, 'atamai, pea ke ma'u 'a e 'ulungaanga mo e mo'ui faka'apa'apa, manava'ofa fa'a kātaki, anga fakatōkilalo, kae pēhē ki he mo'ui lototo'a mo feilaulau foki.

Lipooti ki he pōako 'a Tongatapu 6

Mou me'a pē ki he peesi 7 'oku hā ai e ki'i tēpile peesi 17 kātaki 'oku hā ai e ki'i tēpile 'oku tu'u mai e fanga ki'i fakamatala ki he'emaui pōako pea te u 'oatu pē ki'i fakamatala ko eni, 'a ia 'oku ha pē he tēpile. Ko e tokolahi ena e kau ako ko e toko 365 'a e kau ako, 'a ia ko e foomu 5, 6 mo e 7 'i he'emaui pō ako ko eni he ta'u kuo 'osi. Toko 365 ko e toko 258 ai mei Tongatapu 6. Toko 107 mei he ngaahi Vāhenga kehe 'oku nau ō ange ki Tongatapu 6 pō ako ki ai. Pea 'oku ou fiefia Sea ko u fanongo 'oku lahi hono uki e pō ako he ta'u ni ki he ngaahi Vāhenga kae ki'i tokotoko si'i lelei hifo homau Vāhenga ka mau toe tokanga ange ki he ako he ta'u ni.

Ola e sivi 'a e fanau mei Tongatapu 6

Sea na'e ola lelei 'aupito 'emaui, 'a e sivi 'a e foomu 5, mo e 6 mo e 7, mou me'a hifo pē ki he 'avalisi 'o e foomu 5 e kau lava na'e peseti 'e 70, foomu 6 mo e 7 peseti 'e 90. Ma'olunga ange 'a e ngaahi peseti ko eni, 'i he 'avalisi fakalūkufua ko ē 'o e sivi foomu 5, 6 mo e 7 'a Tonga ni kātoa. 'Oku ne 'omi 'e ia 'a e fo'i mo'oni'i me'a ko eni Sea, ka tau tokoni'i 'etau fānau, 'e ola lelei 'enau ako. 'UHINGA ia 'oku mau kei kīkīvoi ai hono fakahoko 'a e pōako, 'i he Vāhenga Tongatapu 6. Tāketi he ta'u ni mau tāketi lava pē ia 'o peseti 'e 100, neongo 'oku fai pē homau lelei taha, ke hangē ko e ngaahi tālanga 'oku fai, 'oku 'i ai pē mo e mafai kehekehe 'o e fānau, ka ko e anga ia 'emaui faka'amu, pea 'oku mau faka'amu ke feinga'i mo e *grade* ke nau lava ma'u faingamālie lelei ai ki he ngaahi ako mata'itohi hake ki 'olunga.

'I he peesi 17 ki he peesi 20, ko e tēpile 2 ia 'oku hā ai 'a e ngaahi ngāue kuo lava ma'a e ngaahi kolo takitaha, pea kau atu ki ai mo e ngaahi ngāue 'oku lolotonga lele hangē ko e ngaahi tu'u'anga tangikē vai, pea mo e ngaahi tangikē vai ki he ngaahi kolo. Ka te u hanga pē 'o fakalūkufua atu pē Sea. To'oto'o me'a lalahi atu pē. Lava atu hangē ko ia kuo 'osi fakakau pē he ngaahi Lipooti kehe tufa tangikē vai, me'a'ofa pea mo e polokalama talatalanoa ki he kau toulekeleka na'e lele mai 'a e polokalama ko ia ka 'oku 'amanaki ke hokohoko atu. Fakaivia pea mo hono tokoni'i e Polisi Fakakolo fakamālō atu Sea, kae 'uma'ā e Falé ni 'i he tuku mai e ki'i sēniti ko eni ke tokoni ki he kau Polisi Fakakolo. Ko e tanu hala, 'oku mahino pē, polokalama pōako 'oku lele, palau tokonī 'oku 'i ai pē fanga ki'i tokoni iiki hangē ko e tokoni na'e fai ki he ...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... senitā mou'i lelei 'a Houmá. Pea pēhē ki he ngaahi fakalelei ki he ngaahi holo fakakolo mo e ngaahi holo fakasiasi, na'e kole mai ke ki'i taha hake e seniti

ko ē ki he nō pēseti 'e 1 'a e kakai fefine pea na'e fakahoko pea mo e ngāue ko ia 'a e tokoni'i 'a e kāinga ke nau lava 'o ma'u 'enau seniti mei ai neongo na'e si'isi'i pē seniti.

Lolotonga lele pē ngaahi fakalelei ki he ngaahi vai fakakolo, vili, tu'u'anga tangikē ko e tangikē pamu sola 'uhila mo e fakamita mo e ngaahi me'a kātoa atu ko ia, maama hala na'e fakahoko pea 'oku kei fiema'u pē ke hokohoko atu pea mo e ngaahi fakalalakaka ki he ako *GPS* mahalo na'e 'osi fakakakato atu ia he Minisitā Ako, lahi e 'oku 'i ai e ngaahi kindy, *Form 1* 'i he ta'u ni mau hanga atu ki he *Form 2* he ta'u fo'ou pea lava 'o ngaahi, 'o fatu mo ngaahi fo'ou mo e ngaahi lokiako ke lava 'o hoko atu ki ai 'a e *Form 1* pea mo e *Form 2* 'ene hoko atu ko ē ki he ta'u fo'ou.

'Oku 'i ai mo e fale lālānga mo e ngaahi me'a kātoa ko ia kuo fakahoko hono, mahalo ko e to'oto'o me'a lalahi pē ngaahi ngāue kuo lava pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi ngāue kehe 'ikai ke u lava 'o fakamatala atu 'i he houa ni koe'uhí ko e taimí.

Ngaahi fiema'u mei Tongatapu 6

Ko e ngaahi fiema'u Sea te u ki'i fakalukufua'i mai pē koe'uhí ko 'etau taimi. Na'e fiema'u ke fai e ki'i fakalelei ki he ki he ki'i polokalama tanu hala pē 'oku 'i ai e ngaahi hala na'e te'eki ai ke tanu pea mo e ngaahi hala ki 'uta ka 'oku sai pē kae toki fakakakato pē 'a e ngāue ko ia na'e kole mai ke hokohoko atu e fakalahi tokoni ki he kau polisi fakakoló pea ko u 'ilo 'oku fakakau ia he'etau patiseti ko eni mahino ia.

Ko e maama hala ke hokohoko atu hono, 'i ai pē ngaahi 'elia 'oku fiema'u lahi ki ai 'a e maama hala pea 'e hoko atu e ngāue ki ai tatau pē mo e polōseki tangikē vai tatau pē mo e ngaahi vāhenga ko ē.

Ko e ako ko eni na'e fai ko ē hono hono kole ke fai 'a e ako pea mo e talatalanoa ki he ngaahi palopalema faka'atamaí kau atu ai pē mo e to'utupu mo e faito'o konatapu. Nō peseti 1 ke ki'i fakalahi hake na'a lava 'o taki tolu kilu atu ha vāhenga ka 'oku sai pē ko eni 'oku mahino pē mei he Minisitā Pa'anga 'e fai e ngāue ki ai.

Kole ke fepoupouaki fanga ki'i me'a fakalotofale pē eni ia fepoupouaki hono 'ave 'a e fānau ako ki he pōako na'e 'i ai mo e kole tokoni ki he ngaahi vai fakakolo 'oku hokohoko atu mo e ngāue ko ia.

Ko e me'a ko ē ki he Potungāue Ako na'e fai e kole ki he ki he Pule'anga ke ki'i fakalahilahi e ngaahi ako fakatekinikale ki he kautama ko ē 'oku 'osi mei he ngāue ka 'oku nau o pē 'o kau holo he 'ū kautaha langa mo e me'a 'a ia 'oku nau nima poto pē ka 'oku te'eki ai ke ako'i lelei kinautolu ki he tufunga tatau pē mo e 'enisinia mo e me'a pea ko u 'ilo 'oku fai e ngāue lahi ki ai 'a e 'a e Minisitā pea mo e Potungāue Ako.

Ko e ongo Akoteu, Houma mo 'Utulau pea nau 'osi fakahoko pē au ki he Minisitā kapau 'e toki me'a pē ia 'anai pea ka 'ikai kuo 'osi fai pē femahino'aki mo ia ka 'oku ki'i faingata'a pē koe'uhí ko e fa'unga pule ko ē 'o e ngaahi, 'o e Ako Uēsiliana. Na'e 'i ai e kole mai ke fakavāhenga'i e kau faiako ko ē he ongo he me'a ke nau kau he tufa seniti ko eni he me'a ka 'oku mahino foki na'e 'osi 'ave pē ki he 'Ofisi Lahi pea pehē ki he *Form 1* mo e *Form 2* na'a lava 'o tau 'o fua atu e fakamole ko ia ke nau ako ta'etotongi hangē ko ia 'oku hoko 'i he ngaahi Ako *GPS* he taimi ni.

Mahino pē fale lālanga, fale ako ki Fatai lolotonga fai e ngāue ki ai. Ko e tau vahe e kau vaivai na'e tatau pē na'e 'osi 'ohake pē ia heni na'e tatau e kole ia ko eni mo e kole kimu'a e vāhenga 'e taha kimu'a ke ki'i holo hifo ki he ta'u 65. Na'e 'i ai e tokanga lahi mai 'a e kāinga ki he langa fale ko ē ki 'Api Pōpula ke, me'a na'e 'i ai e ki'i *news* na'e pehē 'oku fū'u si'isi'i 'a e ngaahi loki 'i 'Api Pōpula ka ko u talaange ka nautolu sai 'oku fe'unga lelei pē ia me'a pē ia 'a e kau Fakamaau pē te nau 'ave ki 'Api Pōpula pē 'ikai. Pea mo e ki'i kole pē ki ai ka 'oku sai pē ke toki me'a ki ai e Minisitā ko ia 'a e Minisitā 'o e Lao pea mo e Pilisone fakamavahe'i na'a lava 'o fakamavahe'i e kauleká pea mei he kakai lalahi.

Na'e 'i ai e kole ki he Konisela 'Amelika ki Tonga fakafaingofua'i e kole visa mahino ko e tu'utu'uni ia 'a 'Amelika tau fakaongoongo pē ki ai mo e tokoni ange ke lesisita e kau ta'elesisita fili pea 'oku fai e ngāue ki ai ke fetuku e kāinga tautautefito ki he to'utupu ko eni 'oku nau a'u ki he ta'u ke 'ave ke lesisita. Na'e fai e kole ki he 'ofisi pē te nau lava pē 'o ōmai ki he kāinga ka 'oku nau kole mai ke ō ange pē ki 'ofisi.

Nau kole mai ki ha mīsini taialasisi pea te u tuku pē ki he Minisitā e Mo'ui he 'oku 'i ai palani ki ai. Poupou mai pea mo e talamonū ki he ngāue 'oku fai ki he Kōviti-19, na'e 'osi 'ohake eni 'e Tongatapu 5 ke fakamalohi'i e lao ke 'i ai e *bathroom* he falekai kotoa pē.

Ko e kole ki 'Api Polisi Houmá na'e 'osi kole mai pē he ta'u kuo 'osi pea te u tuku pē 'e au ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke fakanaunau kakato mo fakatokolahi 'a Houma 'a ia kapau 'e pehē 'e, mei Lakepa ki 'Utulau, Lōmaiviti mo me'a ha'u ā nautolu ki Houma kae tuku ā 'a Hihifo ke ha'u ki Nukunuku ki he 'Apitanga Polisi ko ē 'i Nukunuku ...

<009>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā MEIDECC: ... fakatokolahi mo fakaivia 'a e kau polisi ko e 'uhingá ko e, nau tokanga lahi mai ki he Potungāue Polisi ke fai hono fakaivia. Pea 'oku tau 'osi feme'a'aki tautolu ki ai 'i he Patisetí koe'uhí ko 'enua ngāue ko eni ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu. Paaka Fa'onelua na'e lavea ai e ki'i tamasi'i, nau kole mai pē ke fai ha ngāue ki ai toe fakalelei'i 'oku 'i ai e fanga ki'i me'a 'oku popopopo ai pea 'oku fakatupu lavea ki he fānaú. 'Osi fai e ngāue ki ai Sea.

Na'e fai 'a e sio ki Lōmaiviti, Matangiake, Kahoua, ko e ngaahi kolo lalahi ia kia mautolu ka 'oku te'eki ke 'i ai hano 'ofisa kolo. Te u tuku pe ia ki he 'Ofisi Palēmiá ke fai ha ngāue ki ai pea mo e pehē pē ko e, 'oku 'i ai 'emau ongo kolo 'e 2 ko Mapelu mo Fualu. Nau tā pē 'o faka'eke'eke pe ko e hā ko ā 'a e *criteria* mo e ngaahi fiema'u 'e lava 'o hoko ai ha feitu'u ko ha kolo 'o ui ko ha kolo. Pea 'oku kei fai e ngāue ki ai 'oku hangehangē 'oku hangē ko ē 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia ke ne fu'u tali lelei mo tali hangatonu mai 'a e ngaahi fiema'u ko iá. Ka 'oku 'osi 'i ai pē 'emau, 'osi fokotu'u pē 'emautolu ia 'a Mapelu mo Fualu ko e ongo kolo makehe.

Pea mo e kole fakamuimui pē Sea ka ko u 'ilo 'oku fai e, 'a e, 'oku feinga'i ke liliu e laó ki ai ke 'ai e kolo kotoa pē ko e senitā fili. He 'oku 'i ai e kau toulekeleka ia 'oku 'ikai pē ke nau lava nautolu 'o fili 'oku nau, 'oku 'ikai pē ke nau sai'ia nautolu ke nau mavahe ki he ngaahi kolo kehe 'o fili ki ai ke fakafaingamālie'i kinautolu ke nau kau 'i he filí.

Sea ko u fakamālō atu he ma’u faingamālié. Ngaahi kolo ko ení ‘oku lahi taha pē ‘oku ‘osi fai ki ai e ngāue pea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he faingamālie ke ‘oatu ai ‘a e to’oto’o me’a lalahi ‘o e ‘a’ahi ‘o e Vāhenga Tongatapu 6. Mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga ‘o e Vāhenga Fili Tongatapu 6. Mo’oni ‘aupito ia ‘oku ‘ikai te u lave’i pe ‘oku ‘i ia ha lao ki ai ka ko u tui ‘e toki tokanga ki ai e Pule’angá ke lahi hono tokoniá ‘o e ngaahi vāhengá mo e kakai ‘i he nofo hotau fonuá ni. ‘Oku lahi ‘aupito e tokoni ‘a e Pule’angá mo e ngāue ko eni ‘o e kau Fakafofonga Fale Aleá ka ‘oku tonu ke mahu’inga ki he kakai ‘o e ngaahi fai’anga fili ke o ‘o lēsisita ‘o fili he ‘oku fai hono fakatokanga’i kinautolu he Pule’angá he ngaahi tokoni kae me’a mai ‘a Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: Fokotu’u atu Sea.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Tau pāloti. ‘Oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha feme’a’aki. Kuo peseti ‘e 85 ‘o fai atu ia ‘o mei 100 tupu e lipooti lelei ‘a e ‘Eiki Minisitā ka ko e Fakafofonga ‘o Tongatapu Fika 6.

Hou’eiki ko ia ‘oku loto ke tali e Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 6 fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Paloti ‘a e Komiti Kakato ki he Lipooti ‘A’ahi ‘a Tongatapu 6

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto kotoa ki ai e Hou’eiki. Toko 18.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki. Tali e Lipooti ‘A’ahi ‘a e Vāhenga Fili Tongatapu Fika 6. Ko u kole heni ki he Fakafofonga ‘o e Vāhenga Fili Vava’u 14, kātoa e ‘aho ni ka tau a’u ki ‘apō ‘ovataimi, Vava’u kātoa ai pē eni. Me’a mai.

Lipooti ‘A’ahi Vava’u 14

Saia Piukala: Tapu pea mo e Feitu’una Sea kae ‘uma’ā e ‘Eiki Palēmiá pehē ki he Mēmipa ‘o e Komiti Kakato Sea kae fakahoko atu e ki’i lipooti ko ia, Vāhenga Fili Vava’u 14. Mahino ki he motu’á ni Sea ko e kātoa e ngaahi lipooti ko ení Sea ko e ‘a’ahi fakamuimuitaha eni e kau Fakafofongá ‘i he to’u Fale Alea ko ení Sea. Pea ko u fakafongá’i e kau pule fakavahe mo e kau ‘ofisa kolo fakamālō atu Sea ki he Sea ko ē Fale Aleá mo e Kalaké hono fakafaingamālie’i pea mo hono tukuange mai e kau kalake ke muimui folau ‘o tokoni ki he ‘a’ahi Fale Alea Vava’u 14.

Na’e kamata e ‘a’ahi Fale Alea Sea, ‘aho Mōnite ‘aho 12 ki he ‘aho Falaite ‘aho 30 ko ia ‘o ‘Epeleli pea na’e kau mai ki he motu’á ni ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngoue & Toutai, Lord Tu’ilakepa ‘i he ‘a’ahi ko ení. Pehē kia Nanuma Kafatolu, Catherine Kalamafoni, Fe’ofa’aki Moimoi

Ongolea pea mei he Fale Alea. Pehē kia Mele Kafo'atu Taufateau, Mele Popua Mā pea mei he 'ofisi fakavāhengá pea pehē ki he kau pule fakavahe mo e kau 'ofisa kolo na'a nau tokoni mai ki he 'a'ahi Fale Alea ko eni Sea.

Sea Vāhenga Vava'u 14 'oku 'i ai kotoa e ngaahi vahe lalahi 'i he Vahefonua Vava'ú. Vahe motú Sea 'oku 'i ai 'a Hunga pea mo Ovaka, Lape, Nuapapu, Matamaka, Kapa, Taunga, Falevai ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Saia Piukala: ... 'Olo'ua, Ofu pea 'oku kau mai pea mo Okoa. Vāhenga Fakahihifo ki Vava'u 14 'oku kau mai ki ai 'a Longomapu, Tu'anuku, Tefisi, Vaimalō pea mo Taoa pea mo e Vahe Pangaimotu 'oku 'i ai 'a Talihau, 'Utungake, 'Utulei pea mo Pangaimotu.

Sea ko e taha 'i he ngaahi 'asenita 'i he 'a'ahi ko eni Sea ko e founa hono vahevahe 'o e pa'anga 'oku tukuange mai 'e he Fale Alea Sea, 2 kilu 5 mano 'a e pa'anga faka-Fale Alea, pea ko e founa hono vahevahe Sea 'oku taki pa'anga 'e 3,000 'a e kolo mo e motu ko eni 'e 21 pea toki vahevahe fakafo'i 'ulu 'o fakatatau ki he lesisita 'oku 'ave kotoa ia ki he kosilio Sea.

Ko e fanga ki'i pa'anga ko eni Sea 'oku vahe ki he ngaahi kolo 'oku tokoni 'aupito Sea ki he ngaahi langa fakalalakaka 'a e ngaahi kolo, ko e vili 'enau vai, ko 'enau misini vai, taimi 'oku fiema'u ai ha vivili ki'i fo'i hala ke tanu 'oku nau ngāue'aki e seniti ko eni Sea, fakalelei ki he ngaahi *bathroom* e ngaahi 'apilautohi, pea 'oku tokoni 'aupito 'a e fanga ki'i seniti ko eni Sea.

Sea te u to'oto'o me'a lalahi pē au Sea 'a e ki'i 'a'ahi ko eni mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e kāinga Sea 'i he ki'i taimi nounou ko eni 'oku toe mai Sea. Ko e 'uluaki pē Sea ko e uafu, kapau te mou me'a Hou'eiki ki he peesi 8 mo e peesi 9 ko e ongo uafu ia na'e maumau'i lahi 'i he uafu 'o Ovaka, mo e uafu 'o 'Otea pea ko e tu'unga ena 'oku 'i ai 'i he taimi ni. Ka 'oku ou fiefia Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, na'e me'a mai 'i he feme'a'aki he patiseti ko ene 'atā pē patiseti ko eni Sea 'e fai ha ngāue ki he ongo uafu ko eni 'o Ovaka pea mo 'Otea pea 'oku 'i ai e fakamālō lahi pea mo e fakatauange pē 'e tokoni lahi eni Sea, ke fakafaingamalie'i 'a e fefononga'aki 'a e kāinga ko eni pea mei he ongo motu ko eni Sea. Taimi na'e fai ai 'a e fakataha Sea na'e 'i ai 'a e ngaahi lo'imata mei he matu'a mo e kau fine'eiki 'i he ongo motu ko eni ka 'oku fakafiefia ko eni 'e fai e ngāue ki ai 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga ko eni Sea.

Ko e me'a ko ē ki he hala pule'anga Sea 'oku mahino 'aupito 'aupito pē ia 'ikai ke u toe lave au ki ai Sea, na'e 'i ai pē ngaahi faka'amu ki he ngaahi hala fiema'u vivili 'a e ngaahi kolo ko eni 'i he vāhenga na'e 'i ai 'a e ngaahi hala 'i he Vāhenga Fakahihifo, pea mo e Vahe Pangaimotu, pea ka lava ia Sea pea toki hoko ange pē 'a e polokalama ia 'a e Pule'anga. Ka ko hono fakakātoa Sea ko e mahino mai 'oku vave pē ke kamata 'a e tanu hala 'a e *World Bank* 'i he Vāhenga Fakahihifo pea ko e me'a fakafiefia ia Sea, kapau 'e lava ia tokoni lahi ia ki he kāinga he'enau fefononga'aki pea tatau pē mo e fefononga'aki ki honau ngaahi 'api tukupau ko e 'uhinga ko e ngāue lahi 'oku nau fai ke tokonia honau ngaahi fāmili.

Sea ko e hoko pē na'e kamata'anga 'o e ta'u ni kapau te mou me'a hifo ki he peesi 10, na'e uesia ai 'a e 'āhanga pea mei Pangaimotu ki 'Utungake, pea 'osi fai pē e fetalanoa'aki pea mo e *MOI* 'oku lolotonga fakahoko e ngāue ki hono fakalelei'i 'a e 'āhanga ko eni na'e uesia 'i he ki'i matangi ko eni, fakahoko e ngāue ko ia 'e he Veisiale pea 'oku 'i ai e fakamālō heni ki he

Pule'anga pea mo e tokoni ko eni mahalo na'a 'oku toe ha māhina 'e 1 ke fakakakato 'a e ngāue ko ia Sea, pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō heni.

Na'e 'i ai 'a e ngaahi fiema'u ki he pōako ma'a e ngaahi fanau ako Sea, pea 'oku 'i he kau Pule Fakavahe pē ia pea mo e kau 'ofisa kolo 'o e ngaahi vahe ko eni 'oku nau hanga 'o fokotu'utu'u ke fakahoko e ngaahi pōako ma'a e fanau ako.

Sea na'e 'i ai pē 'a e tokanga 'a e vāhenga ki he hikihiki ko eni 'a e koloa, ko e loló pea mo e 'uhilá Sea, pea 'oku 'osi fai pē, 'i ai 'a e ngaahi me'a na'a nau 'ohake Sea ngaahi taimi ko ē 'oku honge moa ai 'oku fakafokifā pē 'a e hikihiki 'a e koloa ia he ngaahi falekoloa. Pea 'oku 'osi fai e fakatalanoa ki he 'Eiki Minisitā ko ia e Fefakatau'aki ke nau fai pē hano fakatokanga'i 'a e ngaahi *issue* 'oku 'ohake 'oku tokanga ki ai 'a e kāinga pea mei he Vava'u 14.

Tokanga ki he polisi fakakolo mo e maama sola

Na'e 'i ai pē mo 'enau tokanga Sea ki he fakalahi e pa'anga ko ia ki he Polisi Fakakolo, pea 'oku 'osi mahino ia ko eni, 'ikai ke toe fai ha hoha'a ki ai Sea kuo nau fiemālie he fo'i hiki ko eni ki he 1 kilu. Na'e 'i ai pē 'enau tokanga makehe ki he faito'o konatapu pea mo e Kōviti 19 kuo tau 'osi feme'a'aki ki ai 'i he patiseti ...

<005>

Taimi: 1550-1555

Saia Piukala: ..Sea ko e ngaahi maama sola ko ē he ngaahi 'otu motu 'osi lahi e 'ū maama ia 'oku mate ka 'oku tokoni lahi 'aupito e ngaahi maama sola ki he fefononga'aki 'a e kau vaivai ki he ngaahi falelotu pea 'oku 'osi fai pē 'a e talanoa mo e *MEIDECC* 'o mahino mai ko e ngaahi puha 'uhila meimei ko 'enau *lifespan* 'oku ta'u 'e tolu pē ta'u 'e fā pea ko e 'osi eni e ta'u 'e tolu 'oku kei fai e ngāue ki hono 'omai e ngaahi puha 'uhila ko eni ke fai hano fetongi pea 'oku ou tui ko 'ene toki lava kakato, ko e ngaahi fo'i maama ia Sea 'oku kei faka'ofa'ofa, kei fetongi pē puha 'uhila kuo toe maamangia 'a e ngaahi motu, 'i ai pē pea mo e ngaahi fiema'u he ngaahi kolo he maama hala, Sea ngaahi maama 'oku mate pea 'oku fai pē 'a e fakatalanoa ki he Minisitā Pa'anga pea 'oku 'osi ōange kau ngāue 'o fai e ki'i savea ko e toe pē eni ia ke fakakakato 'a e ngaahi fatongia ko ia Sea.

Ngaahi fiema'u tangikē vai

Ko e tangikē vai pou pou pē ki ai e vāhenga Sea fakamanatu pē ki he Minisitā e *MEIDECC* ko e 'uluaki tangikē pē ko ē 'e 50 ko ē ki Vava'u toe eni e 50 hoko pea 'oku 'osi fai pē e feme'a'aki ki ai Sea ko e ki'i fakakaukau pē na'e fokotu'u mai 'e kinautolu ko ē mei he ngaahi 'otu motu, nau 'osi takitaha nautolu ia Sea tangikē 'a e 'api kotoa, ko 'enau faka'amu ka faifai ange ha taimi 'oku a'u 'o nau taki 2 he fo'i tangikē ko e 'uhinga pē ko e taimi 'oku ki'i tō mai ai 'a e la'ala'ā pea 'oku vave pē maha e ngaahi tangikē vai ia Sea ka 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'anau vaitupu pē ko ha ...ke tokoni kia kinautolu.

Sea ko e fale hūfanga 'oku 'i ai pē faka'amu ke a'u ange 'a e tokoni ko ia ki he vāhenga pea na'e 'osi fakapapau'i pea na'e 'osi fakamahino kia kinautolu 'a e mahu'inga ke fakapapau'i ha konga kekeleke 'a e kolo. Ko e taimi ko ē 'e a'u atu ai 'a e tokoni ko 'eni kuo 'osi maau e kolo 'ikai ke toe fai ha toe kumi konga kekeleke Sea. Ko u tui ko e 'isiū mahu'inga eni ia Sea ko e faingata'a ka 'oku mahu'inga ke nau ngāue atu nautolu ki ai he taimi ni 'o fakapapau'i 'oku lava 'o ma'u ha ki'i konga kekeleke ke fakakakato 'a e tokoni ko 'eni Sea.

Faka'amu ke hokohoko atu 'a e ngaahi tokoni houa palau

Ko e faka'amu pē mo e kāinga ke hokohoko atu e tokoni 'a e polokalama tokoni ki he ngaahi houa palau ki he toutu'u 'a e Potungāue Ngoue Sea ke tokoni'i 'a e ngaahi fāmili. Sea 'oku mea'i pē he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki 'a e palopalema 'oku hoko 'i Fisi. Ko u tui 'e a'u ki ha taimi 'e fiema'u e fo'i tokonaki ia mo e fo'i me'akai pea mei Tonga ni ki tu'apule'anga he 'e 'i ai pē 'eku tui Sea 'a e me'a ko eni 'oku hoko 'i Fisi 'oku fakalalahi pea 'e faingamālie ai 'a e ngaahi vahefonua ia ko eni 'i Vava'u ni hanau tokoni fakame'atokoni ki hotau kāinga ko ia 'i muli.

Fiema'u ha vaka lafalafa ke fetuku e ngaahi uta ki he ngaahi motu

Sea na'e 'i ai e faka'amu ia mei he 'ū 'otu motu 'e Sea ko e palopalema 'oku fehangahangai pea mo e fanga ki'i motu he taimi ni ko e 'ikai ke 'i ai ha ki'i lafalafa fe'unga ke fetukutuku ai 'a e ngaahi koloa langa, ngaahi saliote misini ko e tulekitoa 'oku fiema'u ko ē 'o 'ave ki he ngaahi 'otu motu 'oku nau fakafalala pē Sea he taimi 'oku toki folau ai ha vaka 'e lava afe ha motu 'o fakahifo ai Sea pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke 'i ai ha tokoni 'a e Pule'anga ki he fiema'u ko ia Sea.

Faka'amu ke tokangaekina 'e he MIA 'a e ngaahi palopalema fakasōsiale 'a e kau ngāue toli fua'i'akau

Na'e 'ohake foki Sea 'a e hoha'a 'a e kāinga Sea ki he ngaahi palopalema fakasōsiale 'oku hoko ki he kau toli 'oku nau ō ki tu'apule'anga mahino pē 'a e lelei fakapa'anga ia hono ...ka ko e palopalema fakasōsiale 'oku nau faka'amu 'e 'i ai ha tokanga makehe 'a e 'Eiki Minisitā ko ia 'o e MIA ki he ngaahi palopalema ko ia 'oku hoko.

Fiema'u vaka ki hono tokanga'i honau ngaahi sone

Sea 'oku kau e 'otu motu kotoa ko eni 'e 11 'i Vava'u 14 Sea 'i he ngaahi sone ko eni SMA 'a e Potungāue Toutai pea na'a nau kole ai ko e me'a 'oku nau fiema'u lahitaha Sea ha vaka ke le'ohi honau ngaahi sone. Pea na'e 'osi fakahoko ia ki he 'Eiki Minisitā 'o e Toutai pea 'oku 'i ai e fakatu'amelie ki he fiema'u ko ia Sea.

Sea fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā Ako kuo kakato e fale nofo'anga failautohi 'i Hunga pea mo Noapapu ki he ongo failautohi 'oku 'i ai pea ko e fiefia lahi 'ia kinaua Sea faifaiange 'oku 'i ai ha fale nofo'anga ke na malu ki ai 'o fakahoko lelei e fatongia. Pea fie fakahoko ai pē ki he 'Eiki Minisitā, Minisitā Ako 'oku...

<007>

Taimi: 1555-1600

Saia Piukala: ... ko e a'u ko ia ki he 'aho ni kuo kakato kotoa e 'ū 'api lautohi 'i Vava'u 14 hono taila 'i he tokoni pē ia 'a e ngaahi kole tokoni ki he Pule'anga Siaina pea mo 'Aositelelia. Ka 'oku toe 'a e ki'i motu 'e 3 Sea 'i he 'otumotu ko ia 'i Vava'u, 'a e 'api nofo'anga 'a e failautohi. Ko 'Otea mo Falevai mo Kapa. 'Eiki Minisitā Ako ko 'ene kakato ia ko u tui ko e fiemālie ho'o kau ngāue, ke fakahoko lelei honau fatongia 'oku fakahoko 'i he ngaahi 'otumotu.

Ko e lola ko ia ne tō 'i Vaipua Sea na'e tokanga makehe 'a e kāinga ki he, na'a mama e lolo, pea ko eni ko u fakamālō ki he Pule'angá, 'osi lava ia Sea 'o to'o hake e lolá pea ko e ongoongo lelei ia Sea. Sea na'e 'i ai pē 'a e ngaahi kole ia Sea 'oku lava pē ia na'e kole fakahangatonu ki he 'Eiki Minisitā Ngoue 'a e fanga ki'i motu, pea mei 'Otea pea mo Hunga ko e mata'ipalau ko e ki'i kole mei Matamaka. Ko u tu'u pē au ia Sea ko u muimui pē mo e talanoa pea mo e 'Eiki Minisitā ki hano fakakakato e ngaahi kole ko ia Sea.

Tokanga ki he pa'anga tokoni Faka-Fale Alea 'a e kau Nopele

Ko e faka'osi pē ia 'Eiki Sea na'e 'i ai pē ki'i tokanga mahalo ko e fo'ou pē Sea ki he pa'anga faka-Fale Alea 'oku vahe'i ki he Hou'eiki Nōpele Sea, ke fakapapau'i pē founa hono ngāue'aki Sea e ngaahi pa'anga ko ia. Mahalo ko e fo'ou pē, ka 'oku 'osi fakahoko pē ki he kāinga ko e pa'anga ko ia ko e 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai 'a e mafai ki hono vahevahe, pea ko u tui te nau tofuhia pē 'i he ngaahi vahevahe 'e fai 'e he ongo 'Eiki Nōpele ko ia pea mei he Vahefonua. Pea ko hono fakakātoa Sea ko u, ko e me'a faka'osi pē Sea, 'oku fiefia 'a e kāinga mei Vahemotu 'i he polokalama tufa moa ko eni 'a e Potungāue, moa kakano pea mo e fua'imoa, he 'e tokoni lahi ia kia kinautolu Sea 'i he ma'u 'a e fua'imoa, 'ikai ke nau toe hela mai ki Neiafu, ka te nau nofo pē 'o fafanga 'enau fanga ki'i moa, ke tokoni kia kinautolu ki he kiki faka'aho.

Ko u Fakafofonga'i atu pē 'e au Sea e kau Pule Fakavahe mo e kau 'ofisa kolo he fakamālō atu ki he Feitu'una kae 'uma'ā 'a e Fale 'Eiki ni, 'i he ngaahi tokoni kotoa pē kuo nau lave ai 'i he to'u Fale Alea ko eni, pea ko u fakamālō atu Sea 'i he 'omai 'a e faingamālie ke fakahoko atu 'a e Lipooti 'a e Vāhenga Vava'u 14, ki he Komiti Kakato mo e Fale Alea 'o Tonga. Mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakafofonga. Lipooti lelei pea taimi lelei, Hou'eiki 'oku toe 'i ai ha me'a 'e toe feme'a'aki ai ha Hou'eiki?

Mateni Tapueluelu: Fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai, Kalake, tau pālotti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 14, fakahā 'aki e hiki ho nima.

Pālotti ki he Lipooti 'A'ahi Vava'u 14

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fa'otusia, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. Loto ki ai 'a e toko 15.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Hou'eiki, tali e Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 14, kiate au kuo lava lelei hotau fatongia he 'asenita na'e tukuhifo 'e he Komiti Kakato. Ko u fakamālō atu ho'omou laumālie lelei, fai pē ho'omou feme'a'aki tau 'unu pē, 'unu pē, 'a'u ki he ngata'angá ko e taimi totonu pē ia ho'omou taimi 'a e 'asenita 'o e 'aho ni. Ko u talamonū atu kia moutolu 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā e Kapineti pehē ki he Hou'eiki Fakafofonga e Hou'eiki mo e Kakai, ka 'i ai ha tu'utu'uni 'a e Fale ka 'i ai ha ki'i toloi, tauange ke mou ki'i hū ki he liló ki'i laulau Folofola, fai ha ki'i huohua ha ki'i la'i lā makona mo'ui

fakalaumalie. 'Oua 'e toe heuheu holo he taimi 'oku ou akonaki atu ai Hou'eiki. Mou tokanga ki he Lotu pea taki kimoutolu 'e he Laumālie Ma'oni'oni kae monū'ia ai 'a e kakai 'oku tau tataki. Tau Liliu 'o Fale Alea.

(Ne me'a mai leva e 'Eiki Tokoni Sea - Lord Tu'iha'angana ki hono me'a'anga)

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Hou'eiki, kole pē ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ke lipooti mai 'a e ngāue.

Lipooti ki Fale Alea 'a e ngaahi ngāue na'e fakapaasi 'e he Komiti Kakato

Lord Tu'i'afitu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea 'o Tonga kae 'atā ke fakakakato atu e fatongia 'o e motu'a ni 'asenita ne tukuhifo ki he Komiti Kakato pea 'oku pehe ni 'ene laini atu ko e fokotu'u he feme'a'aki, na'e fai e feme'a'aki he Komiti Kakato.

Kuo tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'o e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue 2018 fakalukufua pē mo e Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue 2019/2020. Fakataha mo ia Sea kuo tali pea mo e 'A'ahi, Lipooti Faka Fale Alea Vāhenga Tongatapu Fika 5, Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu Fika 6 tatau ko ia mo e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 14. Ko e kakato ia 'o e 'asenita ne tukuhifo mei he Feitu'una mei he Fale Alea ki he Komiti Kakato pea kou fakamālō ki he Komiti Kakato 'a e ngāue lahi 'o e 'aho ni kou fokotu'u atu Sea mālō 'aupito.

Pālōti 'i Fale Alea 'a e ngaahi ngāue na'e fakapaasi 'i he Komiti Kakato

'Eiki Tokoni Sea: Fakamālō lahi atu 'e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato kae 'uma'ā e Hou'eiki Fale Alea ngāue lahi fakahoko he Komiti Kakato he 'aho ni 'o lava kakato ai 'etau 'asenita ka tau fakakakato mu'a e Fale Alea ko ia 'oku loto ke tali Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Ako 2018 pea mo e Fakamatala Fakata'u Potungāue Ako pē mo e Ako Ngāue 2019/2020, Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Vava'u 14, Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 5 mo e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea Vāhenga Fili Tongatapu 6 ko ia 'oku loto ke tali kātaki fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fā'otusia, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'afitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 18.

Me'a 'Eiki Tokoni Sea ki he liliu e kau Memipa he ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea

'Eiki Tokoni Sea: Mālō. Hou'eiki ko e ki'i me'a pē eni 'oku fakahoko atu na'e ngāue pē Sea na'e toki fakahoko atu ia 'apongipongi ka ko eni 'oku 'uhinga he kuo lava 'etau 'asenita 'a tautolu pea 'oku 'amanaki ke toloi e Fale Alea ia ka ko e 'oatu pē ia kapau 'e tali, te nau tali ai

pē ko e liliu pē ‘a e Sea ki he ‘ū Komiti ko eni Tu’uma’u ‘a e Fale Alea ko e ‘uhinga pē eni ia ko e ngaahi feliliuaki na’e fakahoko na’e ‘i ai e Hou’eiki na’a nau mavahe mai mei he Minisitā pea na’e ‘i ai mo e Minisitā fo’ou ki he ngaahi Komiti Tu’uma’u pea ko e fokotu’utu’u pē eni ‘a e Sea ke palanisi pē ngaahi komiti pea ‘oku ai foki mo e kau Hou’eiki ‘oku nau ‘i tu’apule’anga ke ki he ngaahi komiti. ‘A ia ko ena pē ‘oku faka’ilonga’i kulokula atu ‘a ia fokotu’u atu pē ena mei he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki he ngaahi liliu ko ia. Komiti Tu’uma’u ki he Laó ke fetongi ‘e Hu’akavameiliku ‘a Sione Vuna Fā’otusia ko e ‘uhinga pē foki ia na’e Mēmipa ‘a Sione Vuna ia ‘i he’ene kei Minisitā ka ko e ‘uhinga kuo foki ia ki hono sea Fakafofonga Kakai ‘a ia ko e ‘uhinga pē ia pea ‘oku meimei pehē pē mo e ngaahi komiti ko ē. Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita fokotu’u kuo fetongi ‘e *Lord Ma’afu* ‘a Sione Vuna Fā’otusia, Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Lord Tu’i’afitu* ‘a *Lord Tu’ivakanō* pea fetongi ‘e *Hon. Tevita Lavemaau* ‘a *Lord Ma’afu*. Ko e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea ko e fetongi ‘e Samiu Kuita Vaipulu ‘a *Hon. Tevita Lavemaau*. Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Tevita Lavemaau* ‘a Samiu Kuita Vaipulu. Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga fetongi ‘e *Hon. Tatau Moeaki* ‘a *Hon. Poasi Tei*. Pea Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Hon. Poasi Tei* ‘a *Hon. Siaosi Sovaleni*. Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakasosiale ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, hoko atu e Komiti Tu’uma’u ki he ‘Atakai mo e Feliuliaki ‘a e ‘Ea fetongi ‘e *Lord Tu’i’afitu* ‘a e motu’a ni.

<009>

Taimi: 1605-1610

‘Eiki Tokoni Sea: ... pea fetongi, Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Lord Vaha*’i ‘a *Lord Tu’i’afitu*. Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Ngāue ki Mulí, Malu’i mo e Fefakatau’aki fetongi ‘e Vuna Fa’otusia ‘a *Hon. Mateni Tapueluelu*. Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Hon. Tatafu Moeaki* ‘a *Hon. Siaosi Sovaleni*. Komiti Tu’uma’u ki hono Fakafofonga’i ‘o e Ta’efaitotonú fetongi ‘e *Lord Tu’ilakepa* ‘a *Hon. Sione Vuna Fa’otusia*, fetongi ‘e *Hon. Tevita Lavemaau* ‘a *Lord Nuku*, Mēmipa Talifaki fetongi ‘e *Hon. Samiu Vaipulu* ‘a *Hon. Tevita Lavemaau* pea fetongi ‘e Sione *Hon. Sione Vuna Fa’otusia* ‘a *Hon. Saia Piukala*.

Pea ko e Komiti ki he Tokolahi mo e Langa Fakalalakaká ko e tu’uma’u pē kau Mēmipá ko e Mēmipa Talifaki pē fetongi ‘e *Lord Nuku* ‘a *Hon. Tevita Lavemaau*. Pea ko e Komiti Fili ki he Fefolau’aki Fakalotofonuá tu’uma’u pē kau Mēmipá ko e Mēmipa Talifaki pē ‘e fetongi ‘e *Lord Vaha*’i ‘a *Lord Fusitu*’a. Kapau ‘oku mou loto pē ki ai ki he ngaahi feliuaki ko eni ‘oku fakahoko he ‘Eiki Sea ko e feinga pē fetongitongi ko ē ngaahi feliuliaki na’a tau fou mai ai ‘i he ngaahi, ‘i he ki’i taimi ko eni kuo, he ngaahi feliuliaki ko eni ‘oku maliu atú, ‘io, me’a mai.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tongá. Sea ko u fie fakahoko atu pē anga ‘eku le’ó fekau’aki pea mo e Komiti ko eni *Foreign Affairs*. ‘I he ‘uhinga pē Sea na’e, ‘oku ‘i ai foki ‘a e polokalama ‘oku fakahoko ‘i he Falaite fekau’aki ia ‘i he Komiti Tu’uma’u ko iá. Pea na’e kau ai e motu’á ni na’e ‘osi fakahoko mai ki he motu’á ni ‘a e polokalama ko iá pea na’a ku liliu ‘e au ‘eku ngaahi *appointment* ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé ko hono ‘uhingá pē ko e fokotu’utu’u ko iá. Ka ko ē ‘oku fetongi mai au ia ki he Fakafofonga ko eni ‘o Tongatapu 7 Sea. ‘UHINGA pē kapau nau ma’u kei taimi na’e tu’uma’u ‘eku ngaahi *appointment* ‘aku. Ko ‘eku ‘oatu pe au Sea pe ‘oku ‘atā pē ke mau *attend* he me’a ko iá kapau ‘oku, he polokalama ko ē Falaité.

‘Eiki Tokoni Sea: Sai ‘aupito pe ia ‘e, mo’oni ‘aupito pē Fika 4 ka ko eni ‘oku fakahoko mai he Kalaké ia ‘oku ngofua pe ia ki ha, ‘e kei ‘atā pe ia. Ka ‘e mahu’inga ‘aupito pe ia kapau te ke me’a mai pē koe ia ki he *workshop* ko ē ‘oku fakahoko he Falaite pea mo ha taha pe ia ‘i he

Hou'eiki Mēmipá, nau mahu'inga'ia he me'a ko eni kae 'atā pe ia Fakafofonga ke ke me'a mai pē koe ia.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia 'oku loto ke, me'a mai.

Lord Tu'ivakanō: Sea ko e, tapu pē mo e Feitu'una. Ko e 11 ko e 'uhingá pē he ko u sio hifo ko e Minisitā 'e taha 'oku tonu ke fetongi 'a ia ko e 'uhingá. 11, 3 ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke toe Minisitā ka ko e 'uhinga pē ke, mo e 10. Ko ia mo e 10, 4. 11, 3 mo e 10, 4 ko e 'uhinga pe au tonu ke ...

'Eiki Tokoni Sea: Kapau 'e fokotu'u mai pe ia he 'Eiki Palēmia ia ha Minisitā ke fetongi e ongoua ko ia fika 3, Komiti 11.

Lord Tu'ivakanō: Tapu pē mo e Seá, Sea mahalo, mahalo 'e sai ke tuku ia ke tau toki 'omai hano fetongi 'ona kae, kae hoko atu e polokalama ia. Mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ko e Fefolau'akí kapau 'e fetongi 'e Lavemaau he 'oku me'a mai ia mei 'Eua.

'Eiki Tokoni Sea: Ko ia, kapau 'e ki'i fakahū atu ai pē 'a Tevita Lavemaau 'a e *Hon.* Tevita Lavemaau.

'Eiki Palēmia: He 11.

'Eiki Tokoni Sea: 11 fika 3, mālō.

'Eiki Palēmia: Ko e me'a 'e tahá ko e hā ia?

'Eiki Tokoni Sea: Pea ko e 10 ko Tatafu.

'Eiki Palēmia: Komiti Langa Fakalalakaka, 'ai 'a Siaosi Sovaleni ai, mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Sai, ko e Komiti ki he Langa Fakalalakaka, Tupu Tokolahi mo e Langa Fakalalakaka 'e hū ai 'a *Hon.* Siaosi Sovaleni ia, fe'unga 'aupito ia mo e komiti ko iá pea ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'utu'u ko eni 'a e 'Eiki Sea mo e ngaahi feliuliuaki mo hono fakatonutonu kātaki fakahā 'aki e hiki hono nima.

<002>

Taimi: 1610-1615

Paloti ki he ngaahi liliu e kau Memipa he ngaahi Komiti Tu'uma'u 'a e Fale Alea

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Siaosi Pohiva, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Sione Vuna Fā'otusia, Penisimani 'Epenisa Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. Loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki, toko hongofulu ma valu (18).

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō tali ia. Hou’eiki mālō ‘aupito e ngāue lahi ‘i he ‘aho ni pea ko e tui ko e kakato ia ‘etau ‘asenita ne fokotu’utu’u mai ki he uike ngāue ko eni, pea kuo lava kakato ia he ‘aho ni, pea ‘oku mahino leva te tau, hangē pē na’e ‘osi ‘oatu ‘e fokotu’utu’u ‘etau Komiti ‘Asenita ko e ngaahi ngāue ‘oku toe ‘a e Fale Alea ‘oku kei ngāue ki ai ‘a e ngaahi komiti, pea pehē ki he ngaahi ngāue ‘oku ‘amanaki ke toki fakahū mai mei he Pule’anga, ka ko e tu’u ‘i he taimi ni hangē pē ko ‘etau ‘asenita na’e tali, ‘e toloi e Fale Alea ki he Monite ‘aho 2 ‘o e māhina katu’u ‘o ‘Akosi.

Ko ia ‘a e talamonū atu vaha’a taimi ko eni ‘oku mou mālōlō atu ai Hou’eiki he ngaahi fatongia ‘oku hanganaki mai, ke talamonū atu ke fakaivia kimoutolu ‘e he ‘Eiki pea toki foki mai ke tau felongoaki.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea ‘ai ke u ki’i fakahoha’a atu mu’a Sea. Tapu pea mo e Feitu’una Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea.

Sea ‘oku ou tui pē ko e līpooti ko ia ‘o e ‘a’ahi Fale Alea ko e taha ia ‘i he līpooti mahu’inga ‘aupito ka ko e lave’i ‘e he motu’a ni te’eki ke ma’u ia ‘e he kāinga mei Niua ke ‘ave ‘e he Letiō Tonga, Letiō Tonga foki ‘oku a’u ki Niua, ke nau si’i fanongo mai pē he na’e fakahā pē honau le’o ‘i Fale Alea ni, ko ia pē Sea ‘a e me’a ‘oku ki’i fakatonutonu atu pē Sea, mālō.

‘Eiki Tokoni Sea: ‘Io, fai e feinga ke fakakakato ia ‘Eiki Minisitā e *MIA*. Ko e lava ia ‘etau fakahoko fatongia Hou’eiki, mou tokanga ma’u pē mou feme’a’aki ‘ai homou leta, *and don’t drink and drive* na’a mou hoko ha fakatamaki kia kimoutolu, toloi ‘a e Fale Alea ki he ‘aho Monite ‘aho 2 ‘o ‘Akosi, tau kelesi.

Kelesi

(Pea na’e kelesi ai pe ‘e he ‘Eiki Tokoni Sea Lord Tu’iha’angana)

<005>